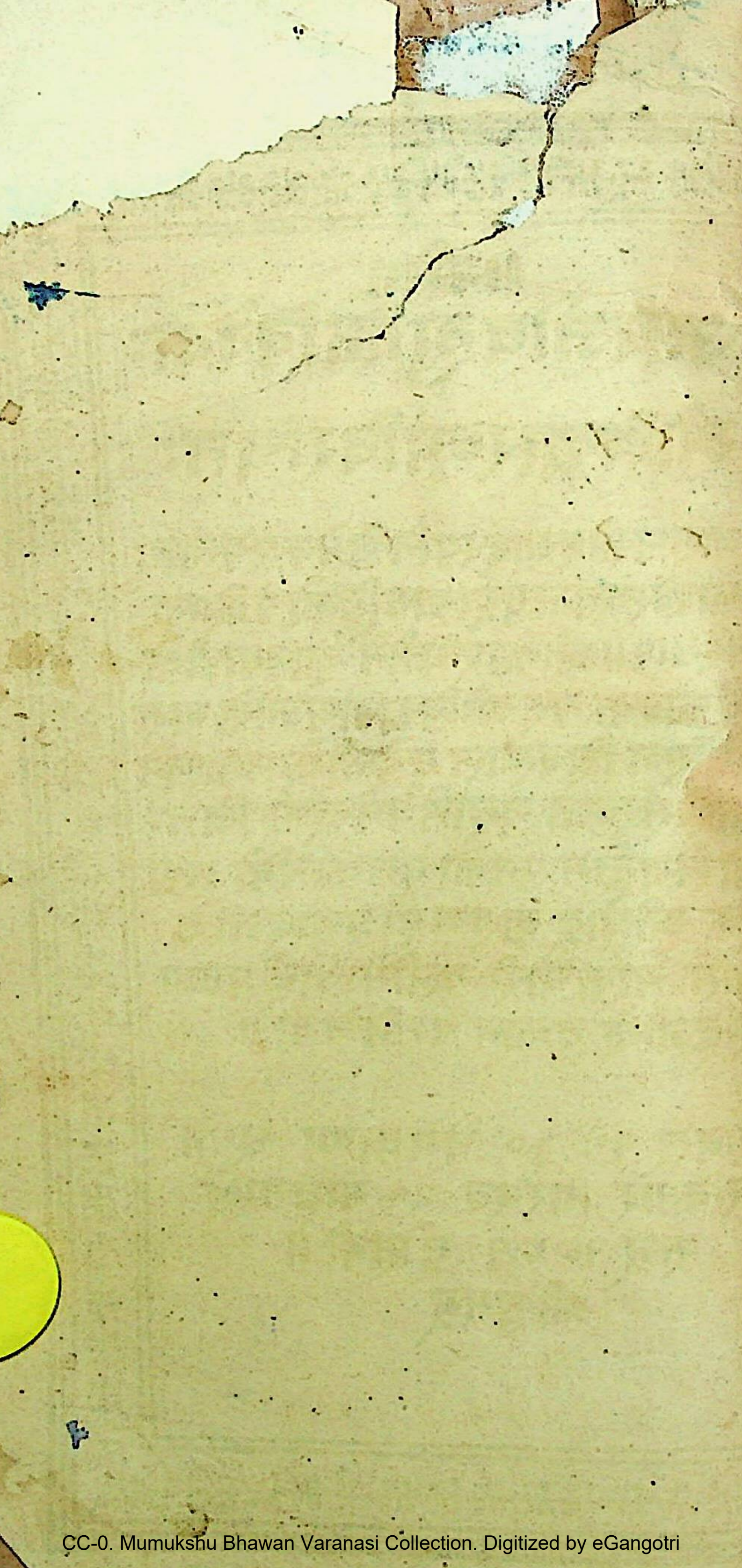
जीवन ... क

अथजीवन्मुक्तिविवेकः
श्रीविद्यारण्यविरचितः

॥ वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः
॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामङ्कितोयं शिला
क्षरैः ॥ १ ॥ श्रीकाशीजीमे ज्ञानवापीके
पूर्वफाटक पर श्रीविश्वनाथजीके पास
महाराज शिवलाल दुबेजीके मकानमे
काशीसंस्कृत मुद्रायंत्रमेछपी जिन
को लेना होय उनको इसकार्यके संपा
दक श्रीबाबू वाराणसी प्रसादजीके
पास याकचौरी गलीमे भाई प्रताप
सिंहजीके दुकान पर मिलेगी ॥ ॥

संवत १९३७ चैत्रकृष्ण ५ ॥
रविवार तारीख २० माहेमार्च
सन् १८८१ ईसवी ॥
श्रीशुभम्

गणं गाय ॥ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्
मेमं जमहं वन्दे ... महेश्वरम्

ह्य विविदिषान्यासं विद्वन्न्यासं च भेदतः ॥ हेतू निर्देह

च जीवन्मुक्तेश्च तौ च ... धू॥१॥ संन्यासहेतुर्वैराग्यं यद
जेन्दा। प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणगः॥२॥ विरक्ति
धा प्रोक्ता। तीव्रा तीव्रतरेति च॥ सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्यो
चके॥३॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते॥ मुमुक्षुः
से साक्षाद्विज्ञानसाधने॥४॥ पुत्रदारगृहादीनां नाशे ता
की मतिः॥ धिक् संसारमितीदृक्कुत्सा हि रक्तेर्मन्दता हि सा
जन्मनि मा भूवन्पुत्रदारादयो मम॥ इति या सुस्थिरा
वैराग्यस्य तीव्रता॥६॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु क
इति तीव्रतरं स्तस्मान्न्यासो न कोपि हि॥७॥ यत्राद्य पु
शक्तिश्चान्ती व्रे न्यासद्वयं भवेत्॥ कुटीचको बहूदश्चेत्युभावे
दण्डि ॥८॥ द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः॥ त
तत्त्व हंसो लोकेऽस्मिन्परहंसकः॥९॥ एतेषां तु समाचारः
पाराशरस्मृतौ॥ व्याख्यानेस्माभिरत्रायं परहंसो विविच्यते
जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः॥ प्राहुर्ज्ञानाय जि
संन्याज सने पिनः॥११॥ प्रव्राजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्र
॥ एतस्यार्थस्तु गद्येन वक्ष्यते मन्दबुद्धये॥१२॥ लोको द्वि
आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति॥ तत्र आत्मलोकस्य वै
रण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते॥ अथ त्रयो वाव लोका म
पितृलोको देवलोक इति सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
न कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति॥
श्रुतौ व श्रूयते॥ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकम ह
एतमविदितो न भुनक्तीति॥ आत्मानमेव लोकमुपासी
त्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत इति च॥ यो
पिण्डलक्षणात्स्वं लोकं परमात्माख्यं अहं ब्रह्मास्मीति ता
म्रियते सः स्वलोकः परमात्मा अविदितः अविदितो बु

व्यवहितः सन्नेनं अभेतारं प्रेतं मृते न मृना शोकमोहादिदोषाप-
यनेन न परिपालयति

...उपासकस्य हि निश्चितं कर्म न क्षीयते संभ
लदानेन उपक्षीणं न भवति कामितं सर्वं फलं मोक्षं च ददातीति॥
...ध्यापि॥ किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे॥ किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माय लोक इति। ये प्रजा
मीषिरे ते श्मशानानि भेजिरे। ये प्रजा नेषिरे ते ऽमृतत्वं हि भेजि
रे॥ एवं सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यत्र ना
लोको विवक्षित इति गम्यते॥ स वा एष महानज आत्मेति श्रु
तस्यात्मन एव च्छंदेन परामृष्टत्वात्॥ लोक्यते ऽनुभूयत इति
लोकः॥ तथा चात्मानुभवमिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेस्तात्
संपद्यते॥ स्मृतिश्च॥ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंसः समा... नस्थे
ति दांत्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेदिति॥ इह जन्मनि पूर्व
जन्मांतरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया ... संन्या
सः संपादितत्वादयं विविदिषासंन्यास इति अभि... सि ना
च वेदनहेतुः॥ संन्यासो द्विविधः॥ जन्मापादककर्म... पूर्वा सि
गमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्वकदंडधारणाद्याश्रमः प
जन्म लभते माता पत्नी च प्रैषमात्रतः॥ ब्रह्मनिष्ठः सुशील
स्वभावतः॥ त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते॥ न कर्मणा न
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति॥ अस्मिंश्च त्यागे ...
यंते। भिक्षुकीयनेन स्त्रीणामपि प्रागविवाहाद्वा वैधव्य
स्य ऽधिकारो ऽस्तीति दर्शितं॥ तेन भिक्षाचर्यं मोक्ष...
कांते आत्मध्यानं च ताभिः कर्तव्यं त्रिदंडादिकं ...
क्ष धर्मे च तुर्हरीटीकायां सुलभाजनकसंवादः॥
वाचक्नवीत्यादि श्रूयते॥ देवताधिकरणन्यायेन ...
कारप्रसंगत्वेन तृतीयाध्याये चतुर्थपादे॥ अत एव मै
त्रेय्यामाम्नायते॥ येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां य
देव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति॥ ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्था...
तेन संन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबंधे सति स्वा...

विद्याद्यपि वेदनाशो मानसः कर्मादित्यागो न विरुध्यते । श्रुतिस्मृ
धरोतिहासपुराणेषु लोके च तादृशं तत्त्वविदां बहूनामुपलंभात् ।।
सः प्राणधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः पूर्वैराचार्यैर्बहु
वित्रणाल बचितदस्यस्माभिरुपरम्यते । इति विविदिषासंन्यासः ।।
कहसमूलसंन्यासं निरूपयामः ।। सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमननादि
कोटरनिर्जरतत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः ।। तं च
परायणोऽहः संपादयामास ।। तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान्याज्ञ
हत्यागं करोति गीपुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाद्भुलमभ
नत्वं सिद्धं ।। सेतिज्ञस्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तराभ्यां अनेक
भेदोप्यभ्युपगंधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरयात
निवद्धोः पर्याले स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे ।। ततस्तां बोधयित्वा
जामीति शिखा र तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यंतयोराम्नायते ।। अ
गरूपे विविदिष क्यान्यह तमुपाकरिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञव
तिः शिखां यज्ञोप यन्वा अरेहमस्मात्स्थानादस्मीति एतावदरे खलु
नं कौपीनं च परि होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति च ।। कहोलब्रा
ह्मणे पि विद्वत्संन्यास आम्नायते ।। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्म
णाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरंति न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शंक
नीयं ।। पूर्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्रह्मविद्वाचिनो
ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसंगात् ।। न चात्र ब्राह्मणशब्दो जाति
वाचकः ।। वाक्यशेषे पांडित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवण
मनननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्म
णपदाभिहितत्वात् ।। ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पां
डित्यादौ प्रवर्तमानोपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्माद्ब्राह्म
णः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति चेत् ।। मैवं ।। भावि
नीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ।। अन्यथा क
थं अथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं
प्रयुंजीत ।। शारीरब्राह्मणेपि विद्वत्संन्यास [illegible] दस्यासंन्यासे बहु

षंनि दिष्टो॥एतमेव ...लोकमिच्छन्तो मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लो
कं...प्रव्रजंतीति मुनित्वं मनननशीलत्वं तच्चासति कर्तव्यांत
...वतीस्यर्थात्संन्यास एवाभिधीयते॥एतच्च वाक्यशेषे स्पष्टी
...तद्धस्म वैतत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयंते किं प्रजया क रि
ष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति॥तेह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तै
षणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंती...
स्यापरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः॥नन्वत्र मुनित्वेन प्र...
विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे स एव प्रपं...
न्यासांतरं कल्पनीयं॥मैवं॥वेदनस्यैव विवि...
त्वात्॥नच वेदनमुनित्वयोरेकत्वं शंकनीयं वि...
पूर्वोत्तरकालीनयोः तयोः साध्यसाधनभावमत...
च परिपाकातिशयरूपमवस्थांतरं मुनित्वं॥...
संन्यासस्यैवैतत्फलमितिचेत्॥बाढं॥अत...
साध्यं फलरूपमेतं संन्यासं ब्रूमः॥यथा वि...
तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि संपादनीयानि...
पि जीवन्मुक्तये मनोनाशवासनाक्षयौ संपादनीयावेतच्चोपरि...
स्य पंचयिष्यामः॥सत्यप्यनयोः संन्यासयोरवांतरभेदे परमहंस
त्वाकारेणैकीकृत्य चतुर्विधा भिक्षव इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता॥
पूर्वोत्तरयोरुभयोः संन्यासयोः परमहंसत्वं जाबालश्रुतावगम्यते॥
तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योधिकारविशेषविधाने
नोत्तरकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रि
णा यज्ञोपवीतरहितस्याक्षिप्तेऽब्राह्मण्ये सति पश्चादात्मज्ञानमेव
यज्ञोपवीतमिति समादधौ॥अतो बाह्योपवीताभावात्परमहंसत्वं
निश्चीयते॥तथान्यस्यां कंडिकायां तत्र परमहंसो नामेसुपर्क...
वर्तकादीन्बहून्ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्याव्यक्तलिंगा अव्य
क्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरंत इति विद्वत्संन्यासिनो दर्शिता
स्तथा त्रिदंडं कमंडलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्ये
तत्संन्यासाभ्भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति त्रिदंडिनः सतः एक
दंडलक्षणविविदिषासंन्यासं

विधायतत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेवमुदाजहार ॥ यथाजातरू
पधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमा
नसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपा
त्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवतागृहतृणकूटवल्मी
कवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदर
कोटरनिर्झरस्थंडिलेषु निकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान
परायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन दे
हत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥ तस्मादनयोरुभयोः परमहं
सत्वं सिद्धं ॥ समानेऽपि परमहंसत्वे विरुद्धधर्माक्रांतत्वादवांतर
भेदोऽप्यभ्युपगंतव्यः ॥ विरुद्धधर्मत्वं चारुण्युपनिषत्परमहंसोप
निषदोः पर्यालोचनयावगम्यते ॥ केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृ
जामीति शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्मसा
गरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजाप
तिः शिखां यज्ञोपवीतमित्यादिना सर्वत्यागमभिधाय दंडमाच्छाद
नं कौपीनं च परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारं विधाय त्रिसंध्यादौ स्ना
नमाचरेत् ॥ संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तये
दुपनिषदमावर्तयेदिति वेदनहेतूनाश्रमधर्मान्नपुष्टे यतयापि
यते ॥ अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासे नारदे
न पृष्टे सति गुरुर्भगवान्प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्ववत्सर्व
त्यागमभिधाय कौपीनं दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च
परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय तच्च न मु
ख्योऽस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न
दंडं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंस इति दंड
दिलिंगराहित्यस्य प्रा स्त्रीपतांडल्कान शीतं न चोष्णमित्यादिवाक्ये
ना प्रांबरोन न नमस्कार इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्व
मभिधायांते यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवतीत्यंतेन ग्रंथेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे ॥ अतो
विरुद्धधर्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान्भेदः [illegible] ष्ययां ॥ केचेत्

श्चयं॥संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया॥प्रव्रजंत्यकृतोद्वा
हाः परं वैराग्यमाश्रिताः॥प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणं॥
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् इत्यादि विविदिषासं
न्यासः॥यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं॥तदैकदंडं संगृह्य सो
पवीतशिखां त्यजेत्॥ज्ञात्वा सम्यक् परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजे
त्॥इत्यादि विद्वत्संन्यासः॥ननु कलाविद्यास्विव कदाचित् औ
त्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा संभवत्येवं विद्वत्ताप्यापातदर्शि
पंडितंमन्यमानस्याप्यवलोक्यते न च तौ प्रव्रजंतौ दृष्टौ अतो विविदि
विद्वत्ते कीदृशौ विवक्षितौ इति चेत्॥उच्यते॥यथा तीव्रायां बुभुक्षा
यामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते भोजने च विलंबो न
सोढुं शक्यते॥तथा यदा जन्महेतुषु कर्मस्वत्यंतमरुचिर्वेदन
साधनेषु च श्रवणादिषु त्वरा महती संपद्यते तादृशी विविदिषा
संन्यासहेतुः विद्वत्ता या अवधिरुपदेशसाहस्र्यामभिहितः॥दे
हात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं॥आत्मन्येव भवेद्यस्य
नेच्छन्नपि मुच्यत इति॥श्रुतावपि॥भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः॥क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति॥पर
पि हैरण्यगर्भादिकं पदं अवरं यस्मात् असौ परावरः हृदये बुद्धे
साक्षिणस्तादात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेन ग्रंथिवद्दृढ
श्लेषरूपत्वाद्ग्रंथिरित्युच्यते॥आत्मा साक्षी कर्त्ता वा आत्मनः सा
क्षित्वेपि अस्य ब्रह्मत्वं अस्ति वा न वा ब्रह्मत्वेपि तद्बुध्या वेदि
तुं शक्यं न वा शक्यत्वेपि तद्वेदनमात्रेण मुक्तिरस्ति न वेत्यादयः सं
शयाः कर्माण्यनारब्धान्यागामिजन्मकारणानि तदेतद्ग्रंथ्यादित्रय
विद्यानिर्मितत्वादात्मदर्शनेन निवर्त्तते॥स्मृतावप्ययमर्थ उप
लभ्यते॥यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥हत्वापि स इमां
ल्लोकान्न हंति न निबध्यत इति॥यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्तास्व
व आत्मा नाहंकृतो अहंकारेण तादात्म्याध्यासादंतर्नाच्छादित
बुद्धिलेपः संशयः तदभावे त्रैलोक्यवधेनापि न बध्यते किमुत
...कर्मणोस्यार्थः॥नन्वेवं सति विविदिषासंन्यासफलेन तत्त्वं

नेनैवागामिजन्मनो निवारितत्वात्॥वर्तमानजन्मशेषस्य भोगमं
रेण निवारयितुमशक्यत्वात् किमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेत्
॥मैवं॥विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् तस्माद्वेदनाय विवि
दिषासंन्यासवज्जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः॥अथ के
यं जीवन्मुक्तिः किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिः सिध्या वा किं प्र
योजनमिति चेत्॥उच्यते॥जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुख
दुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बंधो भवति तस्य निवारणं
जीवन्मुक्तिः॥नन्वयं बंधः किं साक्षिणो निवार्यते किंवा चित्तात्॥
नाद्यः॥तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात्॥न द्वितीयः॥असंभवात्॥य
द्यातु जलाद्द्रवत्वं निवार्येत वह्नेरुष्णत्वं॥तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनि
वारणसंभवः स्वाभाविकत्वं तु सर्वत्र समानं॥मैवं॥आत्यंतिकनि
वारणासंभवेपि अभिभवस्य संभवात्॥यथा जलगतं द्रवत्वं मृ
त्तिकामेलनेनाभिभूयते॥वह्नेरौष्ण्यं मणिमंत्रादिना तथा सर्वा
श्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासेनाभिभवितुं शक्यंते॥ननु प्रारब्धं कर्मत
त्त्वविद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधं कृत्वा।
स्वफलदानाय देहेंद्रियादिकमवस्थापयति,न च सुखदुःखादि
भोगश्चित्तवृत्तिं विना संपादयितुं शक्यते।,ततः कथं अभिभवः॥मैवं
॥अभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्ध
फलएवांतर्भावात् तर्हि कर्मैव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति मा भू
त्पुरुषप्रयत्नः इति चेत्॥कृषिवाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयो
गः॥कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमंतरेण फलज
ननासमर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् जीव
न्मुक्तावपि समं समाधानं॥सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृष्यादेः फलपर्य
वसानं प्रत्र न दृश्यते,तत्र प्रबलेन कर्मांतरेण प्रतिबंधः कल्पनीयः
॥तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूलदृष्ट्याभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपा
द्यैव प्रतिबध्नाति॥स च प्रतिबंधो विरोधिना प्रबलतरेणोत्तंभके
न कारीरीष्ट्यादिरूपेण कर्मणाऽपनीयते॥,तच्च कर्म स्वानुकूलां
दृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबंधमपनयति॥किंबहु

नाप्रारब्धकर्मण्येवास्वंतमशक्तेन भवता योगाभ्यासरूपस्य पुरुषप्र
यत्नस्य वैयर्थ्यं मनसापि चिंतयितुमशक्यं, अथवा प्रारब्धं कर्म
यथा तत्त्वज्ञानस्य बलं ॥ तथा तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यासः प्रब
लो अस्तु तथा च योगिनामुद्दालकवीतहव्यादीनां स्वेच्छया देहत्या
ग उपपद्यते ॥ यद्यप्यल्पायुषामस्माकं तादृशो योगो न संभवति ॥
तथापि कामादिरूपचित्तवृत्तिनिरोधमात्रे योगे को नाम प्रयासः ॥
यदि शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य प्राबल्यं नांगीक्रियेत तदा चिकित्सा
रभ्य मोक्षशास्त्रपर्यंतानां सर्वेषामानर्थक्यं प्रसज्येत ॥ न हि कदा
चित् कर्मफलविसंवादमात्रेण दौर्बल्यमापादयितुं शक्यं अन्य
था कादाचित्कं पराजयं दृष्ट्वा सर्वैर्भूपैर्गजाश्वादिसेनोपेक्षेत ॥ अत
एव आनंदबोधाचार्या आहुः ॥ न ह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः ॥ भि
क्षुकभयाद्वा स्थाल्या अनधिश्रपणं यूकाभयाद्वा प्रावरणपरित्याग
इति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राबल्यं वसिष्ठरामसंवादे विस्पष्टमव
गम्यते ॥ सर्वमेवेह हि सदेत्यारभ्य तदनुत्तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठे
तग्रंथेन ॥ वसिष्ठः ॥ सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनंदन ॥ सम्यक्
प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ सर्वं पुत्रवित्तस्वर्गलोकब्र
ह्मलोकादिफलं पौरुषं पुत्रकामेष्टिकृषिवाणिज्यज्योतिष्टोमब्र
ह्मोपासनालक्षणः पुरुषप्रयत्नः ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं
द्विविधं स्मृतं ॥ तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ उच्छा
स्त्रं परद्रव्यापहारपरस्त्रीगमनादि ॥ शास्त्रितं नित्यनैमित्तिकानुष्ठाना
दि ॥ अनर्थो नरकः ॥ अर्थेषु स्वर्गादिषु परमो मोक्षः परमार्थः ॥ आबा
ल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ॥ गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः ॥ श
संपाद्यते हितः ॥ अलं संपूर्णं सम्यगित्यर्थः ॥ गुणैर्युक्तेनेत्याध्याहा
रः ॥ हितः श्रेयोरूपः ॥ श्रीरामः ॥ प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति ध
मां यथा ॥ मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहं ॥ वासना धर्माधं ॥ ध
र्मरूपा जीवगतसंस्काराः ॥ वसिष्ठः ॥ अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नो
षि शाश्वतं ॥ स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥ यतो वासना
तं त्वं भवान् अत एव पारतंत्र्यनिवारणाय स्वोत्साहसंपादितो मा ॥

वाङ्कायजन्यः पुरुषव्यापारोपेक्षितः॥ द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चै
वाशुभश्च ते॥ प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथवा॥ किं धर्माधर्मौ
उभावपि त्वां नियोजयतः उतैकतर इति विकल्पः एकतरपक्षेपि शुभोऽ
शुभो वेत्यर्थात्सिद्धो विकल्पः॥ वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे
॥तत्क्रमेणाशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं॥ तत्र तेषु पक्षेषु तत्तत्त
हितेनैव क्रमेण शुभवासनाप्रापितेनैवाचरणेन प्रयत्नांतरनिरपेक्षे
ण शाश्वतं पदं मोक्षं॥ अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे॥ प्रा
क्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता स्वयं॥ भावो वासना तर्हि यत्नोऽ
शुभविरोधि शास्त्रीयधर्मानुष्ठानं तेन स्वयं जेतव्यः॥ न तु शुद्धेभ्य
सुखेनैव पुरुषांतरसुखेन जेतुं शक्यः॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहं
ती वासनासरित्॥ पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि॥ उभयप
क्षे तु शुभभागस्य प्रयत्ननैरपेक्ष्येप्यशुभभागं शास्त्रीयप्रयत्नेन निवा
र्य शुभमेव तस्य स्थाने समाचरेत्॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावता
रयेत्॥ स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर॥ अशुभेषु परस्त्रीद्र
व्यादिषु शुभेषु शास्त्रार्थदेवताध्यानादिषु पुरुषार्थेन पुरुषप्रयत्ने
न बलेन प्रबलेन॥ अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत्॥ जंतोश्चित्तं तु
शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात्॥ यथा शिशुः मृद्भक्षणान्निवार्य फ
लभक्षणे योज्यते॥ मणिमुक्ता — कर्षणान्निवार्य कंदुकाद्याकर्ष
णे योज्यते॥ तथा चित्तमपि सत्संगेन दुःसंगात्तद्विपरीतविषया॥
न्निवारयितुं शक्यं॥ समतासांत्वनेनाशु न द्रागिति शनैःशनैः॥ पौरु
षेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकं॥ चपलस्य पशोः बंधनस्थाने प्र
वेशना यद्द्वावुपायौ भवतः॥ हरिततृणप्रदर्शनकंडूयनादिकं वाक्
पारुष्यदंडादिभर्त्सनं चेति॥ तत्राद्येन सहसा प्रवेश्यते द्वितीयेन तत्प
ला धावन्तु शनैः शनैः प्रवेश्यते॥ तथा शत्रुमित्रादिसमत्वसुखबोध
धं॥ प्राणायामप्रत्याहारादिपुरुषप्रयत्नश्चैत्ये तौ द्वौ चित्तशांत्युपायौ
तत्राद्येन मृदुयोगेन शीघ्रं लालयेत्॥ द्वितीये हठयोगेन द्रागिति न
लालयेत् किंतु शनैः शनैः॥ द्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोद
यं॥ तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन॥ मृदुयोगाभ्यासाच्छीघ्र

भेवस्ह्रासनोदये सति साफल्यमभ्यासस्य वक्तव्यं न त्वल्पकालत्वे
नासंभावना शंकनीया॥ संदिग्धायामपि भूयांसं शुभामेव समाहर॥
शुभायां वासनावृद्धौ तात दोषो न कश्चन॥ शुभवासनाभ्यस्यमानासं
पूर्णा न वेति संदेहस्तदपि शुभामभ्यसेदेव॥ तद्यथा॥ सहस्रजपे
प्रवृत्तस्य दशमी शतसंख्या यदा संदिग्धा तदा पुनरपि शतं जपेत्
असंपूर्तौ संपूर्तिः फलिष्यति संपूर्तौ तद्ध्यानसहस्रजपो दुष्य
ति॥ अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः॥ गुरुशास्त्रप्रमाणै
स्तु निर्णीतं तावदाचर॥ ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना॥ शु
भोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निरोधिना॥ यदपि शुभमार्यसे
वितं तच्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुध्या॥ अधिगमय पदं पदद्विती
यं तदनु तदप्यवमुच्य साधुतिष्ठ॥ इति स्पष्टोऽर्थः॥ तस्माद्योगाभ्या
सेन कामाद्यभिभवसंभवात्॥ जीवन्मुक्तौ न विवदितव्यम्॥ ।
इति जीवन्मुक्तिस्वरूपम्॥ श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसद्भा
वे प्रमाणानि तानि च कठवल्ल्यादिषु पठ्यंते॥ विमुक्तश्च विमुच्य
त इति॥ जीवन्नेव दृष्टबंधात्कामादेर्विप्रोषेण मुक्तः सन् देहपा
ते भाविबंधाद्विशेषेण मुच्यते॥ वेदनाशागपि शमदमादिसंपाद
नेन कामादिभ्यो मुच्यत एव तथाप्युत्पन्नानां कामादीनां तत्र प्रयत्नेन
निरोधः॥ अत्र तु धीवृत्त्यभावादनुत्पत्तिरेव ततो विशेषेणेत्युच्यते॥
तथामलये देहपाते च सति कंचित्कालं भाविदेहबंधान्मुच्यते
अत्रासंतिकमोस्ति इत्यभिप्रेत्य विशेषेणेत्युक्तं॥ बृहदारण्यकेप्यु
च्यते॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि श्रिताः॥ अथ मर्त्यो
तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति॥ श्रुत्यंतरेपि॥ सचक्षुरचक्षुरि
व सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इवेति॥ एवमन्यत्रापि उदा
र्यं॥ स्मृतिषु जीवन्मुक्तविदेहमुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीत
ब्राह्मणातिवर्णाश्रम्यादिनामभिस्तावत्तत्र व्यवह्रियते॥ वसि
ष्ठरामसंवादे नृणां ज्ञानैकनिष्ठानामित्यारभ्य सत्किंचिदवशिष्य
इत्यंतेन ग्रंथेन जीवन्मुक्तः पठ्यते॥ वसिष्ठः॥ नृणां ज्ञानैकनिष्ठा
नामात्मज्ञानविचारिणां॥ सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहमुक्तता च या॥

ज्ञानैकनिष्ठत्वंलौकिकवैदिककर्मत्यागः॥देहेंद्रियसदसद्भावमा-
णमुक्तिद्वयस्यविशेषोनत्वनुभवतःद्वैतप्रतीतेरुभयत्राभावात्॥
॥श्रीरामः॥ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणं॥ब्रूहियेनत
थैवाहंयतेशास्त्रगयादृशा॥वसिष्ठः॥यथास्थितमिदंयस्यव्यवहा
रवतोपिच॥अस्तंगतंस्थितंव्योमसजीवन्मुक्तउच्यते॥इदंप्रतीय
मानंगिरिनदीसमुद्रादिकंजगत्प्रतिपत्तुर्देहेंद्रियव्यवहारेणसह
महाप्रलयेपरमेश्वरेणोपसंहृतंसत्स्वरूपोपमर्देनास्तंगतंभवति॥
अत्रतुनतथा॥किंतुविद्यतएवदेहेंद्रियादिव्यवहारः॥गिरिनद्या
दिकंचेश्वरेणानुपसंहृतत्वात्॥यथापूर्वमवतिष्ठमानंसत्त्वैरन्यैः
प्राणिभिर्विस्पष्टमवलोक्यते॥जीवन्मुक्तस्यतत्प्रत्यायकत्वाभा
वात्सुषुप्ताविवसर्वमस्तंगतंभवति॥स्वयंप्रकाशमानंचिद्व्योमके
वलमवशिष्यते बद्धस्यसुषुप्तौतात्कालिकत्वस्यभावसाम्येपिभा
विधीवृत्तिबीजसद्भावान्नजीवन्मुक्तत्वं॥नोदेतिनास्तमायातिसुख
दुःखेमुखप्रभा॥यथाप्राप्तस्थितिर्यस्यजीवन्मुक्तउच्यते॥सुखप्रभा
पोहर्षःस्रक्चंदनसत्कारादिसुखेप्राप्तेपिसंसारिणइवहर्षोनोदेति॥
सुखप्रभाल्पमयोदैन्यंधनहानिधिक्कारादिदुःखेप्राप्तेपिनदीनोभव
ति॥इदानींतनस्वप्रयत्नविशेषमंतरेणप्रारब्धकर्मोपादितपूर्वमवा
ह्यागतभिक्षान्नादिकंयथाप्राप्तंतस्मिन्स्थितिर्देहरक्षा॥समाधिदा
र्ढ्येनस्रक्चंदनादिप्रतीत्यभावात्॥कदाचिद्व्युत्थानदशायांआपात
तःप्रतीतावपिविवेकदार्ढ्येनैवहेयोपादेयत्वबुद्ध्यभावात् हर्षा
दिराहित्यंउपपद्यते॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोयस्यजाग्रन्नविद्यते॥
यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते॥चक्षुरादींद्रियाणांस्वस्व
गोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यभावात्जागर्ति॥ मनोवृत्तिरहितत्वा
त्सुषुप्तिस्थः॥अतएवइंद्रियैरर्थोपलब्धिरित्येतस्यजागरणलक्ष
णाभावात् जाग्रन्नविद्यते॥सत्यपिबोधेजायमानेब्रह्मवित्त्वाभि
मानादिर्भोगार्थोपादितकामादिस्वधीदोषवासनावृत्तिरहितत्वे
नतद्दोषाभावान्निर्वासनत्वं॥रागद्वेषभयादीनामनुरूपंचरन्नपि
॥योंतर्व्योमवदच्छःसजीवन्मुक्तउच्यते॥रागानुरूपंभो-

प्रवृत्तिः द्वेषानुरूपं बौद्धकापालिकादिभ्यो विमुखत्वं भयानुरूपं
सर्पव्याघ्रादिभ्योपसर्पणं॥आदिशब्देन मात्सर्यादि मात्सर्यानुरू
प्यमितरयोगिभ्यः आधिक्येन समाध्याद्यनुष्ठानं॥सत्स्वप्युत्थान
दशायां ईदृश आचारणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विश्रांतचित्तस्य कालु
ष्यरहितत्वादंतःस्वच्छत्वं॥यथा व्योम्नि धूमधूलिमेघादियुक्तेपि
निर्लेप स्वभावत्वातिशयेन स्वच्छत्वं तद्वत्॥यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते॥पू
र्वार्द्धं विद्वत्संन्यासप्रस्तावे व्याख्यातं॥लोके बद्धस्य पुरुषस्य शास्त्री
यं कर्म कुर्वतोहं कर्तेति तदा चिदात्माहंकृतो भवति॥स्वर्गं प्राप्स्या
मीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते॥अकुर्वतस्तु सक्तवानस्मीति अहंकृत
त्वं स्वर्गलाभविषादो लेपः एवं प्रतिषिद्धकर्मणि लौकिककर्मणि च य
थासंभवं योजनीयं॥मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्धर्षाद्यभावाच्च
न दोषद्वयम्॥यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥हर्षाम
र्षभयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते॥अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्ताद्
तस्माल्लोको नोद्विजते अत एवैतस्मिन्लोकस्याधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः
कस्यचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावप्येतच्चित्ते तादृशविकल्पानुदया
च्चायमपि नोद्विजते॥शांतसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः॥
यः सचित्तोपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते॥शत्रुमित्रमानावमा
नादिविकल्पाः संसारकलना चतुःषष्टिविद्याः कलाः तत्सद्भावेपि
तदभिमानव्यवहारयोरभावान्निष्कलत्वं॥चित्तस्य स्वरूपेण सद्भा
वेपि लौकिकभाववृत्त्यभावान्निश्चित्तत्वं॥चिंतेति पाठे वासना
वशादात्मध्यानवृत्तिसद्भावेपि लौकिकवृत्त्यभावान्निश्चिंत्यत्वं॥
यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः॥परार्थेष्विव पूर्णात्मा स
जीवन्मुक्तः स उच्यते॥परगृहे विवाहोत्सवादौ स्वयं गत्वा तत्रत्ये
तदीयकार्ये व्यवहरन्नपि लाभालाभयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसं
तापं न प्राप्नोति॥एवमयं मुक्तः स्वकार्येपि शीतलः न केवलं संता
पाभावाच्छीतलत्वं किंतु परिपूर्णस्वरूपानुसंधानादपि॥इति
जीवन्मुक्तलक्षणम्॥अथ विदेहमुक्तलक्षणम्॥जीवन्मुक्त

पदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते॥ विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पंद
तामिव॥ यथा वायुः कदाचिच्चलनं त्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते
॥ तथा मुक्तात्मापि उपाधिकृतसंसारं त्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते॥
विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति॥ न सन्नासन्न दूरस्थो न चा
हं न च नेतरः॥ उदयास्तमययोर्हर्षविषादौ न च शाम्यति न चैतत्तस्त्या
गी लिंगदेहस्यात्रैव लीनत्वात् स ब्रह्मा जगद्धेतुरविद्यामायोपाधि
नैयात्रेश्वरः॥ असद्ब्रह्मापि न भूतभौतिकः न दूरस्थ इत्युक्त्या न
मायातीतः॥ न चेत्युक्त्या स्थूलसूक्ष्मसमीपस्थत्वं निषिध्यते अहं न
चेति न समष्टिश्च नेतर इति व्यष्टिव्यवहारयोग्यो विकल्पः कोऽपि ना
स्तीत्यर्थः॥ तदास्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं॥ अनाख्यमनभि
व्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते॥ एवंविधया विदेहमुक्त्या सद्रूपत्वो
त्कर्षत्वोक्तेर्जीवन्मुक्तावपि यावद्यावन्निर्विकल्पातिशयस्तावत्ता
वदुत्तमत्वं द्रष्टव्यं॥ भगवद्गीतासु द्वितीयेध्याये स्थितप्रज्ञः पठ्य
ते॥ अर्जुन उवाच॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केश
व॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं॥ प्रज्ञा तत्त्वज्ञा
नं तद्द्विविधं॥ स्थितमस्थितं चेति॥ यथा जारे त्वनुरक्ता नार्यः सर्वेष्वपि
व्यवहारेषु बुद्धिर्जारमेव ध्या यति प्रमाणप्रतीतानि क्रियमाणा
न्यपि गृहकर्माणि सद्य एव विस्मर्यंते तथा परवैराग्योपेतस्य यो
गाभ्यासपाटवेनात्यंतवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तद्बु
द्धिर्जारमिव नैरंतर्ये णतत्त्वं ध्यायति तदिदं स्थितप्रज्ञानं॥ उक्तगु
णरहितस्य केनापि पुण्यविशेषेण कदाचिदुत्पन्नेपि तत्त्वज्ञाने
गृहकर्मवत्तत्रैव तत्त्वं विस्मर्यते तदिदं अस्थितं प्रज्ञानं॥ एतदेवा
भिप्रेत्य वसिष्ठ आह॥ परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि॥ तदे
वास्वादयत्यंतः परसंगरसायनं॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांति
मागतः॥ न देवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपीति॥ तत्र स्थितप्रज्ञः
कालभेदाद्द्विविधः॥ समाहितो व्युत्थितश्च॥ तयोरुभयोर्लक्षणं पू
र्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यां पृच्छति॥ समाधि स्य-स्य स्थितप्रज्ञस्य का भा
षा कीदृशी लक्षणवाचकैः शब्दैः सवैर्यं भाष्यते॥ व्युत्थितः स्थि

तमन्तःकीदृशंवाव्यवहारंकरोति॥तस्योपवेशनगमनेमूढेभ्यो
विलक्षणेकीदृशे॥श्रीभगवानुवाच॥प्रजहातियदाकामान्स
र्वान्पार्थमनोगतान्॥आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्य
ते॥कामास्त्रिविधाःबाह्याआंतरावासनामात्ररूपाश्चेति॥उपा
र्जितमोदकादयोबाह्याः॥आशामोदकादयोआंतराः॥पथिगत
तृणादिवदापाततःप्रतीतावासनारूपाः॥समाहितोऽशेषधी
वृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परित्यजति॥अस्तिचास्यमुखप्रसादलिंगग
म्यःसंतोषःसचनकामेषुकिंतुआत्मन्येवकामानांत्यक्तत्वात्॥
बुद्धेःपरमानंदरूपात्माभिमुखत्वाच्च॥नचात्रसंप्रज्ञातसमाधावि
वात्मानंदोमनोवृत्त्योल्लिख्यते किंतुस्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मना
॥संतोषश्चनवृत्तिरूपःकिंतुसंस्काररूपः॥एवंविधैर्लक्षणवा
चकैःशब्दैःसमाहितोभाष्यते॥दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगत
स्पृहः॥वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते॥दुःखंरोगादि
निमित्तजन्यारजोगुणविकाररूपासंतापात्मिकाप्रतिकूलाचित्त
वृत्तिःतादृशेदुःखेप्राप्तेसत्यहंपापीधिङ्मांदुरात्मानमित्यनुतापात्मि
कातमोगुणविकारत्वेनभ्रांतिरूपाचित्तवृत्तिरुद्वेगः॥यद्यप्ययं
विवेकइवाभातितथापिपूर्वस्मिन्जन्मनिचेत् तत्पापप्रवृत्तिप्रतिबंध
कत्वात्सप्रयोजनोभवति॥इदानींतुनिष्प्रयोजनइतिभ्रांतित्वंद्र
ष्टव्यं॥सुखंराज्यपुत्रलाभादिजन्यासात्त्विकीप्रीतिरूपानुकूलाचि
त्तवृत्तिस्तस्मिन्सुखेसत्यागामिनस्तादृशस्यसुखस्यकारणंपुण्यम
ननुष्ठायवृथैवतदपेक्षातामसीवृत्तिःस्पृहा॥तत्रचसुखदुःखयोः
प्रारब्धकर्मप्रापितत्वात्सुस्थितचित्तस्यवृत्तिसंभवाच्चतदुभयं
समुत्पद्यते॥उद्वेगस्पृहेतुनविवेकिनःसंभवतः॥तथारागभय
क्रोधाश्चतामसत्वेनकर्मप्रापितत्वाभावान्नास्यविद्यंते॥एवं
लक्षणलक्षितस्थितधीःस्वानुभवप्रकटनेनशिष्यशिक्षार्थम
नुद्वेगनिःस्पृहत्वादिगमकंवचोभाषतइत्यभिप्रायः॥यःसर्वत्रा
नभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं॥नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्र
तिष्ठिता॥यस्मिन्सत्यन्यदीयेहानिवृद्धीस्वस्मिन्नारोप्येतेतादृशो

न्यविषयस्तामसवृत्तिविशेषः स्नेहः सुखहेतुः सुभर्तृकलत्रादिः शुभं
तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिरभिनंदः ॥ अत्र गुणकथनस्य परप्र
रोचनार्थं — त्वाभावेन व्यर्थत्वात् तद्धेतुरभिनंदस्तामसः ॥ अस्यो
त्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्यादिरेनं प्रति अशुभो विषयः तन्निं
दाप्रवर्तिका बुद्धिप्रवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसः ॥ तन्निंदायाः निवारणार्थं
त्वाभावेन व्यर्थत्वात् एते तामसा धर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः ॥ य
दा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्र
तिष्ठिता ॥ सुस्थितस्य समस्ततामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाभ्यामभिहि
तः समाहितस्य तु वृत्तय एव न संति कुतस्तामसत्वशंकेत्यभिप्रायः ॥
विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा नि
वर्तते ॥ प्रारब्धं कर्म सुखदुःखहेतून्कांश्चिद्विषयांश्चंद्रोदयांधकारा
दिरूपान्स्वयमेव संपादयति ॥ अन्यांस्तु गृहक्षेत्रादीन्पुरुषोद्योगद्वा
रेण ॥ तत्र चंद्रोदयादयः पूर्णेन इंद्रियसंहारलक्षणेन समाधिनैव नि
वर्तंते नान्यथा ॥ गृहादयस्तु समाधिमंतरेणापि निवर्तंते ॥ आहरण
माहारः उद्योगः निरुद्योगस्य गृहादिविषया निवर्तंते ॥ रसस्तु न नि
वर्तते ॥ रसो मानसी तृष्णा सोपि परमानंदरूपस्य परस्य ब्रह्मणो द
र्शने सति स्वस्यानंदहेतुभ्यो निवर्तते ॥ किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोयमात्मायं लोक इति श्रुतेः ॥ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विप
श्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ तानि सर्वाणि संय
म्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ उद्योगत्याग ब्रह्मदर्शनप्रयत्नं कुर्वतोपि कदाचित्कप्रमादपरि
हाराय समाध्यभ्यासः ॥ तदेतत्किमासीतेति प्रश्नोत्तरम् ॥ ध्यायतो
विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रो
धोभिजायते ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृ
तिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ असति समाध्यभ्यासे
प्रमादप्रकार उपन्यस्तः ॥ संगो ध्येयविषयसंनिधिः ॥ संमोहो वि
वेकपराङ्मुखत्वं ॥ स्मृतिविभ्रमस्तत्त्वानुसंधानाभावः ॥ बुद्धिवि
नाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबंधसज्ज्ञानस्य मोह

दृढसामर्थ्याभावः॥रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्॥आ
त्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥विधेयात्मत्वं वशीकृत
मनस्त्वंप्रसादोनैर्मल्यं बंधराहित्यंसमाध्यभ्यासयुक्तस्यह्यस
नावलाद्व्युत्थानदशायामिंद्रियैर्व्यवहरन्नपिप्रसादंसम्यक्प्रा
प्नोतितदेतत्किंप्रजेत्यस्यप्रश्नोत्तरं॥उपरितनेनापिबहुनाग्रंथेन॥
स्थितप्रज्ञःप्रपंचितः॥ननु प्रज्ञायाःस्थिरत्वमुत्पत्तिभ्यांप्रागपिसाध
नत्वेनरागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितं॥बाढं॥तथाप्यस्तिविशेषः॥
सचश्रेयोमार्गकारैर्दर्शितः॥विद्यास्थितयेप्राग्येसाधनभूताःप्र
यत्ननिष्पाद्याःलक्षणभूतास्तुपुनःस्वभावतस्तेस्थिताःस्थितप्रज्ञे
॥जीवन्मुक्तिरितीमांवदंत्यवस्थांस्थितात्मसंबोधां॥बाधितभेदप्र
तिभासबाधितात्मावबोधसामर्थ्यादिति॥भगवद्भक्तोद्वादशाध्या
येभगवतावर्णितः॥अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच॥निर्म
मोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी॥संतुष्टःसततंयोगीयतात्मा
दृढनिश्चयः॥मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः॥ईश्वरार्पित
मनस्त्वेनसमाहितस्यान्यानुसंधानाभावात्॥सुस्थिरस्याप्युदासी
नानुसंधानेनहर्षविषादाभावात्सुखदुःखसाम्यंएवंवक्ष्यमाणे
ष्वपिहेतुर्द्रष्टव्यं॥यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेच
यः॥हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः॥अनपेक्षःशुचिर्द
क्षउदासीनोगतव्यथः॥सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः
॥योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति॥शुभाशुभपरित्यागीभ
क्तिमान्यःसमेप्रियः॥समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः॥शी
तोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः॥तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी
संतुष्टोयेनकेनचित्॥अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनर
इति॥अत्रापिपूर्ववद्विशेषोवार्तिककारैर्दर्शितः॥उत्पन्नात्मप्र
बोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः॥अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधन
रूपिण इति॥गुणातीतश्चतुर्दशाध्यायेवर्णितः॥अर्जुनः॥कै
र्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो॥किमाचारःकथंचैतां
स्त्रीन्गुणानतिवर्तते॥त्रयोगुणाःसत्त्वरजस्तमांसितेषांपरिणाम

विप्रेणास्त्वयं संसारः प्रवर्त्तते॥ अतो गुणातीतत्वमसंसारित्वं ज।
वन्मुक्तत्वमितियावत्॥ लिंगानि परेषामेतदीयगुणातीतत्वबो
धकानि आचार आचरणं तदीयमनःसंचारप्रकारः कथमिति
साधनप्रकारप्रश्न॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव
च पांडव॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति॥ उदासीनवदा
सीनगुणैर्यो न विचाल्यते॥ गुणा वर्त्तंत इत्येव यो वतिष्ठति नेंगते॥ स
मदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियो।
धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रा
रिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते॥ मां च योव्य
भिचारेण भक्तियोगेन सेवते॥ स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय क
ल्पते॥ प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः॥ ते च जाग्रत्स्वप्न
योः प्रवर्त्तंते॥ सुषुप्तिसमाधिशून्यचित्तावस्थासु निवर्त्तंते॥ प्रवृत्ति
श्च द्विविधा॥ अनुकूला प्रतिकूला चेति॥ तत्र मूढो जागरणे प्रतिकू
लप्रवृत्तिं द्वेष्टि॥ अनुकूलप्रवृत्तिं कांक्षति॥ गुणातीतस्य त्वनुकू
लप्रतिकूलाध्यासाभावाद्द्वेषकांक्षे न स्तः॥ यथा द्वयोः कलहं कुर्व
तोरवलोकयिता कश्चित्तटस्थः स्वयं केवलमुदास्ते॥ न तु जयपरा
जयाभ्यामितस्ततश्चाल्यते॥ तथा गुणातीतो विवेकी स्वयमुदा
स्ते गुणा गुणेषु वर्त्तंते॥ न त्वहमिति विवेकः॥ औदासीन्यं अहमेव
करोमीत्यध्यासश्चालितत्वं न चास्यतदस्ति॥ तदिदं किमाचार इ
त्यस्य प्रश्नस्योत्तरं॥ समसुखदुःखादीनि लिंगानि अव्यभिचरित
भक्तिसहितत्तानध्यानाभ्यासेन परमात्मसेवा गुणात्ययसाधनम्
॥ ब्राह्मणो व्यासादिभिर्वर्णितः॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायि
नं॥ बाहूपधायिनं प्रांतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥ ब्राह्मणशब्दो ब्रह्म
विद्वाची॥ यं ब्राह्मण इति श्रुत्या वर्णितं॥ ब्रह्मविदश्च विद्वत्संन्यासा
धिकारश्च यथाजातरूपधरेणाच्छादनं चरति परमहंस इत्यादिश्रुत्या
परिग्रहराहित्यस्य मुख्यत्वाभिधानादनुत्तरीयत्वादिकं तस्य युक्तं॥
येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः॥ यत्र क्वचन शायी स्यात् तं
देवा ब्राह्मणं विदुः॥ देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशयनस्थानापे

मामप्यशनादिगतौ गुणदोषौ न उत्पद्येते॥ उदरपूरणबुध्या देह
निर्वाहस्य सम्मतत्वान्निष्प्रयोजनस्य गुणदोषविचारस्य वर्जितत्वा
त्॥ अत एव भागवते पठ्यते॥ किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदो
षयोः॥ गुणदोषदृष्टिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इति॥ कंथाकौपीनव
सास्तु दंडधृक् ध्यानतत्परः॥ एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं वि
दुः॥ ब्रह्मोपदेशादिना प्राप्यतु जिघृक्षया सुतमत्त्वख्यापनेन स्व
सुत्यादयितुं दंडकौपीनादि लिंगं धारयेत्॥ कौपीनं दंडमाच्छादनं
स्वशरीरोपभोगार्थी पच लोकोपकारार्थी मचपरिग्रहेदिति स्मृतेः॥ ज
नुजिघृक्षया पितदीयगृहक्षेत्रादिवार्तां न कुर्यात्किंतु ध्यानपरो भ
वेत्॥ तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुंचथेति स्मृतेः॥ तमेव धी
रो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥ नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो वि
ग्लापनं हि तदिति स्मृतेश्च॥ ब्रह्मोपदेशस्त्वन्यावाङ्न भवतीति न विरोधः
तच्च ध्यानमेकाकिले निर्विघ्नं भवति॥ अत एव स्मृत्यंतरेभिहितम्॥ ए
को भिक्षुर्यथोक्तः स्याद्वावेव मिथुनं स्मृतं॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊ
र्ध्वं तु नगरायते॥ नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा॥ ग्राम वा त्र
हि तेषां स्याद्भिक्षावार्ता परस्परमिति॥ स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं संनि
कर्षात्प्रवर्तते॥ निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिं॥ अक्षीणं क्षी
णकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥ शिष्टैः संसारिभिः प्रणमतां पुरुषा
आशीर्वादः प्रयुज्यते॥ यस्य यदपेक्षितं तं प्रति तदभिष्टसिद्धिप्रार्थनमा
शीः तथा च पुरुषाणां भिन्नरुचित्वात्तदभिमतान्वेषणेन व्यग्र
चित्तस्य लोकवासना वर्द्धते॥ सा च ज्ञानविरोधिनी॥ तथा च स्मृ
तं॥ लोकवासनया जंतोः शास्त्रवासनयापि च॥ देहवासनया
ज्ञानं यथावन्नैव जायते॥ एतच्चारंभनमस्कारादिष्वपि द्रष्टव्यम्
आरंभः स्वार्थं परोपकारार्थं वा गृहक्षेत्रादिसंपादनप्रयत्नस्ता वे
त्तावाशीर्वादारंभौ सुक्तेन स्याज्यौ॥ न चाशीर्वादाभावे प्रणतानां
दः शंकनीयः॥ लोकवासनाखेदयोरुभयोः परिहाराय निखिला
शीर्वादप्रतिनिधित्वेन नारायणशब्दप्रयोगात्॥ आरंभस्तु सर्वो
दुष्ट एव॥ तथा च स्मृतिः॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः

त्ति॥नमस्कारोपिविविदिषासंन्यासोभिहितः॥योभवेत्पूर्वसंन्या
सीतुल्योवैधर्मतोयदि॥तस्मैप्रणामःकर्तव्योनेतरायकदाचनेति
॥तत्रपूर्वत्वधर्मतुल्यत्वविचारेचित्तंविक्षिप्यते॥अतएवनमस्का
रमात्रएवबहवःकलहायमानाउपलभ्यंते॥तत्रनिमित्तंवार्तिक
कारैर्दर्शितं॥प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः॥सं
न्यासिनोपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशया इति॥मुक्तस्यनमस्कारअभा
वोभगवत्पादैर्दर्शितः॥नामादिभ्यःपरेभूम्निस्वाराज्येचस्थितोय
दा॥प्रणमेत्कंतदात्मज्ञोनकार्यंकर्मणातदेति॥चित्तकालुष्य
हेतोर्नमस्कारस्यप्रतिषेधेपिसर्वसाम्यबुध्याप्रसादहेतुर्नमस्कारो
ऽभ्युपेयते॥तथाचस्मृतिः॥ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति
॥प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरमिति॥स्तुतिर्मनुष्यविषया
प्रतिषिध्यतेनेश्वरविषया॥तथाचस्मृतिः॥आदरेणयथास्तौतिध
नवंतंधनेछया॥तथाचेद्विश्वकर्तारंकोनमुच्येतबंधनादिति॥अ
अतएवाऽक्षीणत्वंअदीनत्वं॥अतएवस्मृतिः॥अलाभेनविषादीस्या
ल्लाभश्चैनंनहर्षयेदिति॥अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेशनंक्वचित्
लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितं॥क्षीणकर्मत्वंविधिनिषेधा
नधीनत्वं॥निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधइतिस्मर
णात्॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवताप्युक्तं॥त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रै
गुण्योभवार्जुन॥निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवानिति
॥नारदः॥स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित्॥सर्वेवि
धिनिषेधाःस्युरेतयोरेवकिंकराइति॥योऽहेरिवगुणाद्भीतःस
न्मानान्नरकादिव॥कुणपादिवयःस्त्रीभ्यस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः
॥राजवार्तादितेषांस्यादिस्युक्तत्वात्सर्पवत्गुणाद्भीरित्युपपद्यते
सन्मानस्यासक्तिकारणतयापुरुषार्थविरोधित्वान्नरकवद्धेय
त्वंमरणवदितिवापाठः॥अतएवस्मृतिः॥असन्मानात्तपोवृद्धिः
सन्मानात्तुतपःक्षयः॥अर्चितःपूजितोविप्रोदुग्धागौरिवसीदति
॥एतदेवाभिप्रेत्यावमानउपादेयतयासमर्थ्यते॥तथाचरेत्वैयोगी
सतांधर्ममदूषयन्॥ जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति

स्त्रीषु द्विविधो दोषः॥प्रतिषिद्धं जुगुप्सितत्वं च॥तत्र प्रतिषिद्धमा
कदाचित्प्रारब्धबलादुल्लंघ्यते॥तदेतदभिप्रेत्याह स्मृतिः॥मा
स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत्॥बलवानिंद्रियग्रामो विद्वां
समपि कर्षति॥तथा च स्मृतिभिर्जुगुप्सा दर्शिता॥स्त्रीणामवा
देशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च॥अभेदेपि मनोभेदाज्जनः प्राये
वंच्यते॥चर्मखंडं द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितं॥ये रमंति नरा
स्तत्र कृमितुल्याः कथं न ते॥ये रमंति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः
परमिति वा पाठः॥अतः प्रतिषेधजुगुप्सयोरुभयोर्विवक्षया कुण
पदृष्टांतोऽत्राभिहितः॥येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा॥शू
न्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥संसारिणामेकाकित्वेन
वस्थानं भयालस्यादिहेतुत्वाद्दुर्जयं जनसंबाधश्चातथाविधत्वाद्
पेयः॥योगिनस्तु तद्विपरीतत्वमेकाकित्वे सत्यविघ्नेन ध्यानानुवृत्ते
परिपूर्णेन परमानंदात्मना सर्वमाकाशं पूर्णमिवावभासते॥अतो
भयालस्यशोकमोहादयो न भवंति॥तत्र को मोहः कः शोक एकत्व
मनुपश्यत इति श्रुतेः॥जनाकीर्णमिति जनसहितं स्थानं राजवार्त
दिना ध्यानविरोधित्वादानंदात्मप्रतीतिरहितं तच्छून्यमिव चित्तं
क्लेशयति॥जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वाच्चेत्यर्थः॥अतिवर्णा
मी सूतसंहितायां मुक्तिखंडे पंचमाध्याये परमेश्वरेण वर्णितः॥ब्र
ह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः॥अतिवर्णाश्रमी ते विप्रा
क्रमेणैव विचक्षणाः॥अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणां॥
न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाहं पुरुषोत्तमः॥अतिवर्णाश्रमी साक्षा
द्गुरूणां गुरुरुच्यते॥तत्समो नाधिकश्चास्मिंल्लोकेस्त्येव न संशय
॥यः शरीरेंद्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणं॥पारमार्थिकविज्ञान
सुखात्मानं स्वयंप्रभं॥परं तत्त्वं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥
यो वेदांतमहावाक्यश्रवणेनैव केवलं॥आत्मानमीश्वरं वेद सोति
र्णाश्रमी भवेत्॥योवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थासाक्षिणं सदा॥मह
देवं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥वर्णाश्रमादयो देहे मायया
परिकल्पिताः॥नात्मनो बोधरूपस्य मम ते संति सर्वदा॥इति यो वे

वेदांतैःसोतिवर्णाश्रमीभवेत्॥आदित्यसंनिधौलोकश्चेष्टतेस्व
यमेवतु॥तथामत्संनिधावेवसमस्तंचेष्टतेजगत्॥इतियोवेद॰॥
सुवर्णहारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः॥कल्पितामाययातद्वज्जग
न्मय्येवसर्वदा॥इतियोवेद॰॥शुक्तिकायांयथातारंकल्पितंमाय
यातथा॥महदादिजगन्मायामयंमय्येवकल्पितं॥इति॰॥चंडाल
देहेपश्वादिशरीरेब्रह्मविग्रहे॥अन्येषुतारतम्येनस्थितेषुपुरुषो
त्तम॥व्योमवत्सर्वदाव्याप्तःसर्वसंबंधवर्जितः॥एकरूपोमहादे
वःस्थितःसोहंपरामृतः॥इतियो॰॥विनष्टदिग्भ्रमस्यापियथापूर्वं
विभातिदिक्॥तथाविज्ञानविध्वस्तंजगन्मेभातितन्नहि॥इतियो॰
यथास्वप्नप्रपंचोयंमयिमायाविजृंभितः॥तथाजाग्रत्प्रपंचोपिम
यिमायाविजृंभितः॥इतियो॰॥यस्यवर्णाश्रमाचारोगलितःस्वात्म
दर्शनात्॥सवर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्यस्वात्मनिस्थितः॥यस्त्यक्त्वा
स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येवस्थितःपुमान्॥सोतिवर्णाश्रमीप्रोक्तःस
र्ववेदार्थवेदिभिः॥नदेहोनेंद्रियंप्राणोनमनोबुध्यहंकृती॥नचित्तं
नैवमायाचनचव्योमादिकंजगत्॥नकर्तानैवभोक्ताचनचभोज
यितातथा॥केवलंचित्सदानंदंब्रह्मैवात्मायथार्थतः॥जलस्य
चलनादेवचंचलत्वंयथारवेः॥तथाहंकारसंसारादेवसंसारआत्म
नः॥तस्मादन्यगतावर्णाआश्रमाइतिकेशव ॥आत्मन्यारोपि
ताएवभ्रांत्यातेनात्मवेदिनः॥नविधिर्ननिषेधश्चनवर्ज्यावर्ज्यक
ल्पना॥आत्मविज्ञानिनामस्तितथानान्यज्जनार्दन॥आत्मविज्ञा
निनांनिष्ठामहंवेदांबुजेक्षण॥माययामोहितामर्त्यानैवजानंति
सर्वदा॥नमांसचक्षुषानिष्ठाब्रह्मविज्ञानिनामियं॥द्रष्टुंशक्यास्व
तःसिद्धाविदुषांसैवकेशव॥यत्रसुप्ताजनानित्यंप्रबुद्धस्तत्रसंय
मी॥प्रबुद्धायत्रतेविद्वान्सुषुप्तस्तत्रकेशव॥एवमात्मानमद्वंद्वंनि
र्विकारंनिरंजनं॥नित्यशुद्धंनिराभासंचिन्मात्रंपरमामृतं॥योवि
जानाति वेदांतैःस्वानुभूत्याचनिश्चितं॥सोतिवर्णाश्रमीप्रोक्तःस
एवगुरुरुत्तमइति॥तदेवंविमुक्तश्चविमुच्यतइत्यादिश्रुतयोजी
वन्मुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाश्रममति॰

पादकस्येतिवाक्यानिजीवन्मुक्तिसद्भावेप्रमाणानीतिस्थितं॥ ॐ॥
॥इतिजीवन्मुक्तप्रमाणप्रकरणं॥ ॥अथजीवन्मुक्तिसाधनंनिरू
पयामः॥ ॐ ॥तत्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयास्तत्साधनं॥अतए
ववासिष्ठरामायणउपशमप्रकरणस्यावसानेजीवन्मुक्तशरीरा
णामित्यस्मिन्प्रस्तावेवसिष्ठआह॥वासनाक्षयविज्ञानमनोनाश
महामते॥समकालंचिराभ्यस्ताभवंतिफलदाइमेइति॥अन्वय
मुक्त्वाव्यतिरेकमाह॥त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः॥ता
वन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैरिति॥समकालाभ्यासाभावे
बाधकमाह॥एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलं॥तन्नसिद्धिं
प्रयच्छंतिमंत्राःसंकलिताइव॥संकीर्तिताइतिवापाठः॥यथासं
ध्यावंदनेमार्जनेनसहविनियुक्तानांआपोहिष्ठेत्यादीनांतिसृण
मृचांमध्येप्रतिदिनमेकैकस्यामृचःपाठेशास्त्रीयानुष्ठानंनसिध्य
ति॥यथाषडंगमंत्राणामेकैकमंत्रेणनसिद्धिः॥यथावालोकेपृ
थक्रूपोदनादीनामेकैकेननभोजनसिद्धिः॥तद्वच्चिराभ्यासस्य
योजनमाह॥त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः॥निःशंक
मेवत्रुट्यंतिबिसच्छेदाद्गुणाइवेति॥तस्यैवव्यतिरेकमाह॥जन्मांत
रशताभ्यस्तारामसंसारसंस्थितिः॥साचिराभ्यासयोगेनविनान
क्षीयतेक्वचिदिति॥नकेवलमेकैकाभ्यासेफलाभावःकिंतुतत्स्व
रूपमपिनसिध्यतीत्याह॥तत्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच
॥मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानिहि॥त्रयाणामेतेषां
मध्येद्वयोर्द्वयोर्मेलनेनत्रीणिद्वंद्वानिभवंति॥तत्रमनोनाशवासन
क्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं॥व्यतिरेकमुखेनाह॥यावद्विलीनं
मनोनतावद्वासनाक्षयः॥नक्षीणावासनायावच्चित्तंतावन्नशाम
ति॥प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेणपरिणममानमंतः
करणद्रव्यंमननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते॥तस्यनाशोनामवृत्तिरू
पपरिणामंपरित्यज्यनिरुद्धाकारेणपरिणामः॥तथाचपतंजलि
योगशास्त्रेसूत्रयामास॥व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरो
धक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति॥व्युत्थानसंस्काराअभि

भूयंते॥निरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति॥निरोधयुक्तःक्षणश्चित्तेना
न्वीयते॥सोयंमनोनाशइत्यवगंतव्यं॥पूर्वापरपरामर्शमंतरेण
सहसोत्पद्यमानस्यक्रोधादिवृत्तिविशेषस्यहेतुश्चित्तगतःसं
स्कारोवासनापूर्वपूर्वाभ्यासेनचित्तेवास्यमानत्वात्तस्याश्चवास
नायाःक्षयोनामविवेकजन्यायांशांतिदांतिशुद्धवासनायांदृढा
यांसत्यपिबाह्येनिमित्तेक्रोधाद्यनुत्पत्तिः॥तत्रमनोनाशाभावेवृ
त्तिषूत्पद्यमानासुकदाचिद्बाह्यनिमित्तेनक्रोधाद्युत्पत्तेःनास्ति
वासनाक्षयः॥अक्षीणायांचवासनायांतथैववृत्त्युत्पादनान्ना
स्तिमनोनाशः॥तत्वज्ञानमनोनाशयोःपरस्परकारणत्वंव्यतिरे
कमुखेनाह॥यावन्नतत्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः॥यावन्न
चित्तोपशमोनतावत्तत्ववेदनमिति॥इदंसर्वमात्मैवप्रतीयमानं
रूपरसादिकंजगन्मायामयंनत्वेतद्वस्तुतोस्तीतिनिश्चयस्तत्व
ज्ञानंतस्यानुत्पत्तौरूपरसादिविषयाणांसद्भावेसतितद्गोचराःचित
वृत्तयोननिवारयितुंशक्यंते॥यथाप्रक्षिप्यमाणेषुइंधनेषुवह्नि
ज्वालानवार्यंतेतद्वत्॥असतिचचित्तोपशमेवृत्तिभिर्गृह्यमाणे
षुरूपादिषुसत्सुनेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेर्यजमानःप्रस्तरइ
त्यादेरिवप्रत्यक्षविरोधशंकयाब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्त
त्वनिश्चयोनोदीयात्॥वासनाक्षयतत्वज्ञानयोःपरस्परकारण
त्वंव्यतिरेकमुखेनाह॥यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्वागमःकुतः
॥यावन्नतत्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयइति॥क्रोधादिवास
नास्वनुवृत्तासुशमादिसाधनाभावान्नतत्वज्ञानमुदेति अज्ञाते
चाद्वितीयब्रह्मतत्वेक्रोधादिनिमित्तस्यसत्यत्वभ्रमानपायात्
नवासनाक्षीयते॥तथोक्तानांत्रयाणांद्वंद्वानांअन्योन्यकारणत्व
मन्वयमुखेनचवयमुदाहरामः॥मनसिनष्टेसतिसंस्कारेहे
धकस्यबाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौवासनाक्षीयतेक्षीणायांवासना
यांहेतुत्वभावेनक्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनोनश्यति॥तदिदंमनोना
शवासनाक्षयद्वंद्वं॥दृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्याइतिश्रुतेरात्मैक्याभि
मुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितरवृत्तिनाशस्यतत्वज्ञानहेतुत्व

मवगम्यते॥सतिचतत्त्वज्ञानेमिथ्याभूतेजगतिनरविषाणादि
वधीहत्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेनपुनर्दृश्यनुपयोगान्निरंधना
ग्निवन्मनोनश्यति॥तदिदंमनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वं॥तत्त्वज्ञा
नस्यक्रोधादिवासनाक्षयहेतुतांवार्तिककारआह॥रिपौबंधौ
स्वदेहेचसमैकात्म्यंप्रपश्यतः॥विवेकिनःकुतःकोपःस्वदेहाव
यवेष्विवेति॥क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्यशमादेःज्ञानहेतुत्वं
प्रसिद्धं॥वसिष्ठोपि॥गुणाःशमादयोज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथाज्ञता॥
परस्परंविवर्द्धेतेह्येपद्मसरसीइव॥तदिदंवासनाक्षयतत्त्वज्ञान
योर्द्वंद्वं॥तत्त्वज्ञानादीनांत्रयाणांसंपादनेसाधनमाह॥तस्माद्राघ
वयत्नेनपौरुषेणविवेकिना॥भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमेतत्समा
श्रयेदिति॥पौरुषोयत्नःकेनाप्युपायेनावश्यंसंपादयिष्यामीत्ये
वंविधोत्साहरूपोनिर्बंधः॥विवेकोनामविभज्यनिश्चयः॥तत्त्व
ज्ञानस्यश्रवणादिकंसाधनंमनोनाशस्ययोगः॥वासनाक्षयस्य
प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति॥भोगेच्छायाःस्वल्पाया अभ्युपग
मेहविषाक्तभ्रणवत्सैवभूयएवाभिवर्द्धते इतिन्यायेनातिप्रसंग
स्यदुर्वारत्वाद्दूरीकृतइत्युक्तं॥ननुपूर्वत्रविविदिसंन्यासस्यतत्त्व
ज्ञानफलंविद्वत्संन्यासस्यजीवन्मुक्तिरितिव्यवस्थितावर्णिता॥
तथाचसतिप्रथमतःतत्त्वज्ञानंसंपाद्यपश्चाद्विद्वत्संन्यासंकृत्वा
जीवतःस्वस्यबंधरूपयोर्वासनामनसोर्विनाशःसंपादनी
यइतिप्रतिभाति॥अत्रतुतत्त्वज्ञानादीनांसहैवाभ्यासोनियम्य
ते॥अतःपूर्वोत्तरविरोधइतिचेत्॥नायंदोषः॥प्रधानोपसर्ज
भावेनव्यवस्थोपपत्तेः॥ विविदिषासंन्यासिनस्तत्त्वज्ञानंप्रधानंम
नोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ॥विद्वत्संन्यासिनस्तुतद्विपरी
तं॥अतःसहाभ्यासःउभयत्राप्यविरुद्धः॥नचतत्त्वज्ञानोत्पत्ति
मात्रेणकृतार्थस्यकिमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेतिशंक
यंजीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणेनपरिहरिष्यमाणत्वात्॥ननुवि
द्वत्संन्यासिनोवेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैकल्याद्वेदनस्य
स्वरूपेणकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यस्यानुष्ठेयत्वात्॥उप

र्जनेनाप्युत्तरकालीनोभ्यासः कीदृश इतिचेत्॥केनापिद्वारेणपुनः
पुनस्तत्तानुस्मरणमितिब्रूमः॥तादृशश्चाभ्यासोलीलोपाख्यानेद
र्शितः॥तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं॥एतदेकपरत्वंच
ज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाः॥सर्गादावेवनोत्पन्नंदृश्यंनास्त्येवतत्सदा
॥इदंजगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुःपरमिति॥ननुमनोनाशवास
नाक्षयाभ्यासावपितत्रैवदर्शितौ॥अत्यंताभावसंपत्तौज्ञातुर्ज्ञेय
स्यवस्तुनः॥युक्त्याशास्त्रैर्यतंतेयेतेतत्राभ्यासिनःस्थिताइति॥ज्ञा
तृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिःस्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यंताभा
वसंपत्तिर्मुक्तियोगः॥सोयंमनोनाशाभ्यासः॥दृश्यासंभवबोधे
नरागद्वेषादितानवे॥रतिर्नवोदितायासौब्रह्माभ्यासःसउच्यते
॥सोयंवासनाक्षयाभ्यासः॥तेष्वेतेषुत्रिष्वभ्यासेषुसाम्येनप्रतीयमा
नेषुप्रधानोपसर्जनभावेननविवेक्तुंशक्यते इतिचेत्॥मैवम्॥
प्रयोजनानुसारेणविवेक्तुंशक्यत्वात्॥मुमुक्षोःपुरुषस्यजीव
न्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेतिद्वयंप्रयोजनं॥अतएवविमुक्तश्चविमु
च्यतइतिश्रूयते॥तत्रजीवतःपुरुषस्यदैवसंपदामोक्षः॥आसु
रसंपदाबंधः॥एतच्चषोडशाध्यायेभगवताभिहितम्॥दैवीसं
पद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमतेति॥तेचसंपदौतत्रैवाभिहि
ते॥अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः॥दानंदमश्चयज्ञ
श्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं॥अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिर
पैशुनं॥दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलं॥तेजःक्षमाधृतिः
शौचमद्रोहोनातिमानिता॥भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभार
त॥दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच॥अज्ञानंचाभिजा
तस्यपार्थसंपदमासुरीमिति॥पुनरपिअध्यायपरिसमाप्तेरा
सुरसंपत्प्रपंचिता॥तत्रअशास्त्रीयायाः स्वभावसिद्धायाआसु
रसंपदोदुर्वासनायाःशास्त्रीययापुरुषप्रयत्नसाध्ययादैवसं
पदाऽसद्वासनयाक्षयेसतिजीवन्मुक्तिर्भवति॥वासनाक्षयवन्म
नोनाशस्यापिजीवन्मुक्तिहेतुत्वंश्रूयते॥मनएवमनुष्याणांका
रणंबंधमोक्षयोः॥बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतम्॥

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते॥ अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा॥ निरस्तविषयासंगं सन्निरुद्धं मनो हृदि॥ यदाय त्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदं॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयं॥ एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोन्यायस्य विस्तर इति॥ बंधो द्विविधः॥ तीव्रो मृदुश्च॥ तत्रासुरसंपत्साध्यास्ते बद्धोशाहे तु स्वाती तीव्रबंधः॥ द्वैतमात्रमती तिस्तु स्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपद्रुत्वाद कत्वाच्च मृदुबंधः॥ तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबंध एव निवर्त्यते॥ मनोनाशेन तु क्षयं॥ तर्हि मनोनाशेनैवालं वासनाक्षयस्तु निरर्थक इति चेत्॥ न भोगहेतुना प्रबलेन प्रारब्धेन स्मृत्यापि ते मनसि वासनाक्षयस्य तीव्रबंधनिवारणार्थत्वात्॥ भोगस्य मृदुबंधेनाप्युपपत्तेः॥ तामसवृत्तय स्तीव्रबंधः सात्त्विकराजसवृत्तिद्वयं मृदुबंधः एतच्च दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतःस्पृह इत्यत्र स्पष्टीकृतं॥ एवं च सति मृदुबंधस्यासुपेयत्वात्तीव्रबंधस्य वासनाक्षयेणैव निवृत्तेरनर्थको मनोनाश इति चेन्न॥ दुर्बलप्रारब्धापादितानामवश्यंभाविभोगानां प्रतीकारार्थत्वात्॥ तादृग्भोगस्य प्रतीकारनिर्वर्त्यत्वमभिप्रेत्येदमाहुः॥ अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि॥ तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिरा इति॥ तदेवं जीवन्मुक्तिं प्रति वासनाक्षयमनोनाशयोः साक्षात्साधनत्वात्प्राधान्यं॥ तत्त्वज्ञानं तु तयोरुत्पादनेन व्यवहितत्वादुपसर्जनं॥ तत्त्वज्ञानस्य वासनाक्षयहेतुत्वं बहुशः श्रुतौ श्रूयते॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति॥ तरति शोकमात्मवित्॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति॥ मनोनाशहेतुत्वं च तत्त्वज्ञानस्य श्रुतिस्मि॥ विद्यादशामभिप्रेत्येदं श्रूयते॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तेन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेदित्यादि॥ गौडपादाचार्याश्चाहुः॥ आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा॥ अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तद्ग्रहमिति॥ जीवन्मुक्तिवासनाक्षयमनोनाशाश्चिवविदे

मुक्तेःसाक्षात्साधनत्वाज्ज्ञानंप्रधानं॥ज्ञानादेवतुकैवल्यंप्राप्यतेये
नमुच्यतेइतिस्मृतेः॥केवलस्यात्मनोभावःकैवल्यंदेहादिरहित
त्वंतच्चज्ञानादेवप्राप्यते।सदेहस्याज्ञानकल्पितत्वेनज्ञानैकनि
वर्त्यत्वात् ज्ञानादेवेतिएवकारेणकर्मव्यावृत्तिः॥नकर्मणानप्र
जयेतिश्रुतेः॥यस्तुज्ञानशास्त्रमनभ्यस्ययथासंभवंवासनाक्षय
मनोनाशावभ्यस्यसगुणंब्रह्मोपास्तेनतस्यकैवल्यमस्तिलिंग
देहस्यानपायात्॥अतएवकारेणतावपिव्यावर्त्येते।येनमुच्यत
इत्यस्यायमर्थः॥येनज्ञानप्रापितत्वेनकेवलत्वेनकृत्स्नसंबंधा
द्विमुच्यतइति॥बंधश्चानेकविधः॥अविद्याग्रंथिरब्रह्मत्वं॥हृ
दयग्रंथिःसंशयाः॥कर्माण्यसर्वकामत्वंमृत्युःपुनर्जन्मेति॥आदि
शब्दैस्तत्रतत्रव्यवहारात्॥अज्ञानतएतेबंधाःसर्वेज्ञाननिवर्त्याः
॥तथाचश्रुतयः॥एतद्यो वेदनिहितंगुहायांसोविद्याग्रंथिंविकि
रतीहसोम्य॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति॥भिद्यतेहृदयग्रंथि०परावरे॥
योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह॥तमे
वंविदित्वातिमृत्युमेति॥यस्तुविज्ञानवान्भवतिसमनस्कःसदाशु
चिः॥सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते॥यएवंवेदाहंब्रह्मास्मी
तिसइदंसर्वंभवतीत्यादीन्यसर्वत्वादिबंधनिवृत्तिपराणिवाक्या
न्यत्रोदाहरणीयानि॥सेयंविदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना
ज्ञेया॥ब्रह्मण्यविद्यारोपितानामेतेषांबंधानांविद्ययाविनाशेस
तिपुनरुत्पत्त्यसंभवादनुभवाच्च॥तदेतद्विद्यासमकालत्वंभाष्य
कारःसमन्वयसूत्रेप्रपंचयामास॥तदधिगमोत्तरपूर्वाद्ययोरश्ले
षविनाशौतद्व्यपदेशादिति॥ननुवर्त्तमानदेहपातानंतरंभाविनी
विदेहमुक्तिरितिबहवोवर्णयंति॥तथाचश्रुतिः तस्यतावदेवचि
रंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यइति॥वाक्यवृत्तावप्युक्तम्॥प्रारब्ध
कर्मवेगेनजीवन्मुक्तोयदाभवेत्॥कंचित्कालमनारब्धकर्मबंध
स्यसंक्षये॥निरस्तातिशयानंदंवैष्णवंपरमंपदं॥पुनरावृत्तिरहि
तंकैवल्यंप्रतिपद्यतइति॥सूत्रकारोप्याह॥भोगेनत्वितरेक्षपयि
त्वासंपद्यतइति॥इतरेप्रारब्धपुण्यपापे॥वसिष्ठोप्याह॥जीवन्मु

क्तपदंत्यक्त्वास्वदेहेकालसात्कृते॥ विशत्यदेहमुक्तत्वंपवनोस्पं
दतामिवेति॥ नायंदोषः॥ विवक्षाविशेषेणमतद्वयस्याविरोधात्
॥ विदेहमुक्तिरित्यत्रत्येनानेनदेहशब्देनकृत्स्नदेहजातंविवक्षित
त्वात्वहुभिर्वर्णितं॥ अस्माभिस्तुभाविदेहमात्रविवक्षयाउच्यतेत
दनारंभस्यैवज्ञानसंपादनात्॥ अयंतुदेहःपूर्वमेवारब्धःअतोज्ञा
नेनापिनास्यारंभोवारयितुंशक्यते॥ एतद्देहनिवृत्तिरपिनज्ञानफलं
॥ अज्ञानिनामपिआरब्धकर्मक्षयेतन्निवृत्तेःतर्हिवर्तमानलिंगदे
हनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तुज्ञानमंतरेणतदनिवृत्तेरितिचेत्॥ नसत्य
पिज्ञानेजीवन्मुक्तेतन्निवृत्त्यभावात्॥ ननुज्ञानस्यकंचित्कालंप्रार
ब्धकर्मणाप्रतिबद्धत्वेनानिवर्तकत्वेपिप्रतिबंधक्षयेलिंगदेहनि
वर्तकत्वंभविष्यतीतिचेत्॥ नपंचपादिकाचार्येणयतोज्ञानमज्ञान
स्यैवनिवर्तकमितिउपपादितत्वात्॥ तर्हिलिंगदेहनिवृत्तेःकिंसा
धनमितिचेत् सामग्रीनिवृत्तिरितिब्रूमः॥ द्विविधंहिकार्यनिवर्तकं॥
विरोधिसद्भावःसामग्रीनिवृत्तिश्चेति॥ तद्यथाविरोधिनावायुनातैल
वर्तिसामग्रीनिवृत्त्यावादीपोनिवर्तते॥ लिंगदेहस्यसास्याद्विरोधिनं
पश्यामः॥ सामग्रीहिद्विविधा॥ प्रारब्धमनारब्धंचेति॥ तस्याशुभा
भ्यामज्ञानिनांलिंगदेहोऽमुत्रचावतिष्ठते॥ ज्ञानिनांत्वनारब्धस्यज्ञा
नेननिवृत्तेःप्रारब्धस्यचभोगेननिवृत्तिःतैलवर्तिरहितदीपवत्साम
निवृत्त्यालिंगदेहोनिवर्ततेअतोतन्निवृत्तिर्ज्ञानफलं॥ ननुअने
न्यायेनभाविदेहानारंभोपिज्ञानफलं॥ तथाहिकिमनारंभएव
फलंकिंवातत्प्रतिपालनं॥ नाद्यः॥ तस्यप्रागभावरूपत्वेनाना
सिद्धत्वात्॥ नद्वितीयःअनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैवभावि
हारंभप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेःनचतन्निवृत्तिःफलं॥ अविद्या
निवृत्तेरेवविद्याफलत्वात् नैषदोषः॥ भाविजन्मानारंभादीनां
द्याफलत्वस्यप्रामाणिकत्वात्॥ यस्माद्भूयोनजायतइत्युदा
ताःश्रुतयस्तत्रप्रमाणम्॥ नचज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमिति
येनविरोधः॥ अज्ञानसहभाविनियतानामब्रह्मत्वादीनामज्ञा
शब्देनपंचपादिकाचार्यैर्विवक्षितत्वात्॥ अन्यथानुभववि

रोधात्॥अनुभूयतेह्यज्ञाननिवृत्तिवद्ब्रह्मत्वादिनिवृत्तिरपितस्माद्वा
विदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना॥तथाचया
ज्ञवल्क्यवचनंश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीतिएतावदरे
खल्वमृतत्वमितिच॥श्रुत्यंतरेपि॥तमेवंविद्वानमृतइहभवतीति
यद्युच्यतेपितत्त्वज्ञाने तत्फलभूताविदेहमुक्तिस्तदानींनभवेत्
॥अथोच्येतकालांतरेचभवेत्॥तदाज्यो तिष्टोमादिवज्ज्ञानज
न्यमपूर्वंकिंचित्कल्प्येत॥तथाचकर्मशास्त्रएवज्ञानशास्त्रमंतर्भवे
त्॥अथोच्येतमंत्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिबद्धंज्ञानंकालां
तरेविदेहमुक्तिंदास्यतीतिमैवंअविरोधात्॥नह्यस्मदभिमताभा
विदेहात्यंताभावलक्षणाविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्यापक
त्वेनप्रारब्धेनविरुध्यते॥येनप्रतिबध्येत॥किंचक्षणिकत्वेनकालां
तरेस्वयमविद्य मानंज्ञानंकथंमुक्तिंदद्यात्॥ज्ञानांतरंचरमब्र
ह्मसाक्षात्कारलक्षणमुत्पत्स्यतइतिचेत्॥नसाधनाभावात्॥प्र
तिबंधकप्रारब्धनिवृत्त्यैवसद्गुरुशास्त्रदेहेंद्रियाद्यशेषजगत्प्र
तिभानिवृत्तेः॥किंतेसाधनंस्यात्॥तर्हिभूयश्चांतेविश्वमायानिवृ
त्तिरित्यस्याःश्रुतेःकोर्थइतिचेत्॥आरब्धांतेनिमित्ताभावाद्देहें
द्रियाद्यशेषनैमित्तिकनिवृत्तिरित्येवार्थः॥ततोभवदभिमतावर्तमा
नदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिःपश्चादस्तुदेहपातानंतरं॥अ
स्मदभिमताज्ञानसमकालीनैव॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवान्शेषआ
ह॥तीर्थेश्वपचगृहेवानष्टस्मृतिरपित्यजन्देहं॥ज्ञानसमकालमे
वकैवल्यंयातिहतशोकइति॥तस्माद्विदेहमुक्तौसाक्षात्साधनस्य
तत्त्वज्ञानस्यप्रधानत्वमुपपन्नंवासनाक्षयमनोनाशयोर्ज्ञानसाध
नत्वेनव्यवहितत्वादुपसर्जनत्वं॥आसुरवासनाक्षयकारिण्यादै
ववासनायाज्ञानसाधनत्वंश्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते॥शांतोदांतउप
रतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुतिः॥स्मृ
तिरपि॥अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं॥आचार्योपास
नंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएव
च॥जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥असक्तिरनभिष्वंगः

पुत्रदारगृहादिषु॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चा-
नन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसं-
सदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्॥ एतज्ज्ञानमिति प्रो-
क्तमज्ञानं यदतोन्यथेति॥ अस्मिन्नहंबुद्धिरभिषंगः॥ ज्ञायते अ-
नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमित्यर्थः॥ मनोनाशस्यापि ज्ञानसाध-
नत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं॥ ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रु-
तिः॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति
प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सं-
तुष्टाः संयतेंद्रियाः॥ ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै योगात्मने नम
इति स्मृतिः॥ तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेह मुक्तिजीवन्मु-
क्तिवशाद्गुणप्रधानोपसर्जनभावव्यवस्था सिद्धा॥ ननु विविदिष-
संन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमा-
त्रं किं वा पुनरपि संपादनप्रयत्नोपेक्षितः॥ नाद्यः॥ तत्त्वज्ञानस्येव
नयोरप्ययत्नसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादराभावप्रसंगात्॥ न द्विती-
यः॥ इतरयोरिव ज्ञानस्यापि यत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रयु-
क्तौदासीन्याभावप्रसंगात्॥ नायं दोषः॥ ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमित-
योर्यत्नसाध्यत्वमित्यंगीकारात्॥ तथा हि॥ विद्याधिकारी द्विवि-
धः॥ कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति॥ तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यं-
तमुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तेत तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृ-
ढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्ती स्वत एव सिध्यतः॥ त-
दृश एव शास्त्राभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी ततस्तं प्रति शास्त्रेषु र-
होपन्यासात्॥ स्वस्वरूपेण विविक्तावपि विद्वत्संन्यासविविदि-
षासंन्यासौ संकीर्णाविव भासेते॥ इदानींतनास्तु प्रायेण कृतो-
स्तय एवौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यायां प्रवर्तंते वासनाक्षयमनो-
नाशौ च तात्कालिकौ संपादयंति तावता श्रवणमनननिदिध्यासना-
नि निष्पद्यंते॥ तैश्च दृढाभ्यस्तैर्ज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्त-
त्त्वज्ञानं सम्यगुदेति॥ उदितस्य ज्ञानस्य बाधकप्रमाणाभावान्नि-
त्या विद्यायाः पुनरुत्पत्तिकारणाऽभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यं व-

सनाक्षयमनोनाशौतुदृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेनप्रारब्धेनतदात
दाबाध्यमानत्वाच्च॥सवातप्रदेशदीपवत्सहसानिवर्तेते॥तथा
चवसिष्ठः॥पूर्वैर्भ्यस्तुप्रयत्नेभ्योविषमोयंहिसंमतः॥दुःसाध्यो
वासनात्यागःसुमेरून्मूलनादपीति॥अर्जुनोपि॥चंचलंहिमनः
कृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं॥तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्कर
मिति॥तस्मादिदानींतनानांविद्वत्संन्यासिनांज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रं।
वासनाक्षयमनोनाशौतुप्रयत्नसंपाद्यावितिस्थितं॥ननुकेयंवा
सनातस्याःक्षयायप्रतितव्यमितिचेत्॥तत्स्वरूपमाह॥वसिष्ठः॥
दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणम्॥यदादानंपदार्थस्यवास
नासाप्रकीर्तिता॥भावितंतीव्रसंवेगादात्मनायत्तदेवसः॥भवत्या
शुमहाबाहोविगतेतरसंस्मृतिः॥तादृक्रूपोहिपुरुषोवासनावि
वशीकृतः॥संपश्यतियदेवैतत्सद्वस्त्वितिविमुह्यति॥वासनावे
गतोवश्यात्स्वरूपंप्रजहातितत्॥भ्रांतंपश्यतिदुर्दृष्टिःसर्वमदव
शादिवेति॥प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच॰असत्यमप्रविष्ठंते॰एतांदृष्टिम
वष्टभ्य॰॥अत्रचस्वस्वदेशाचारभाषाकुलधर्मभेदतद्गतापशब्द
सुशब्दादिषुप्राणिनामभिनिवेशः॥सामान्यतउदाहरणंविशेष
स्तुभेदानुक्त्वापश्चादुदाहरामः॥यथोक्तांवासनामभिप्रेत्यवृहदा
रण्यकेश्रूयते॥सयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतित
त्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति॥वासनाभेदोवा
ल्मिकिनादर्शितः॥वासनाद्विविधाप्रोक्ताशुद्धाचमलिनातथा॥
मलिनाजन्महेतुःस्याच्छुद्धाजन्मविनाशिनी॥अज्ञानसुघना
कारघनाहंकारशालिनी॥पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासना
बुधैः॥पुनर्जन्मांकुरंत्यक्त्वास्थितासंभृष्टबीजवत्॥देहार्थंध्रि
यतेज्ञातज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यतइति॥देहादीनांपंचकोशानांत
त्साक्षिणश्चिदात्मनश्चभेदावरकमज्ञानंतेनसुष्ठुघनीभूतआ
कारोयस्याःसेयमज्ञानसुघनाकारा॥यथाक्षीरंतक्रमेलनेनघ
नीभवतियथाविलीनंघृतमत्यंतशीतलप्रदेशेचिरमवस्थापि
तंसुष्ठुघनीभवतितथावासनादृष्टव्या॥घनीभावश्चात्रभ्रांति

परंपरत्तांचासुरसंपद्विवरणेभगवानाह॥प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचेतिषो
डशाध्यायोक्तश्लोकचयक्रमेणपठित्वाऽध्येयनीयम्॥काममाश्रि
त्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः॥मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तंते
शुचिव्रताः॥चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः॥कामोपभो
गपरमाएतावदितिनिश्चिताः॥आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोध
परायणाः॥ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयानिति॥घनाहं
कारश्चतन्नैवोदाहृतः॥इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं॥
इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं॥असौमयाहतःशत्रुर्हनि
ष्येचापरानपि॥ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी॥आढ्यो
भिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया॥यक्ष्येदास्यामिमोदिष्ये
इत्यज्ञानविमोहिताः॥अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृता
॥प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेशुचावितिति॥एतेनपुनर्जन्म
करत्वमुदाहृतंभवति॥तच्चजन्मकरत्वंपुनःप्रपंचितम्॥आत्म
संभावितास्तब्धाधनमानमदान्विताः॥यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभे
नाविधिपूर्वकं॥अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः॥
मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूयकाः॥तानहंद्विषतःक्रूरान्सं
सारेषुनराधमान्॥क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु॥आ
सुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥मामप्राप्यैवकौंतेयत
तोयांत्यधमांगतिमिति॥शुद्धवासनातुज्ञातव्या॥ज्ञेयस्वरू
पंत्रयोदशाध्यायेभगवानाह॥ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वा
मृतमश्नुते॥अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते॥सर्वतःपा
णिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृ
त्यतिष्ठति॥सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं॥असक्तंस
र्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच॥बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेव
च॥सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत्॥अविभक्तंच
भूतेषुविभक्तमिवचस्थितं॥भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णु
च॥ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यतइति॥अत्रतट
स्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगंतुंसोपाधिकनिरुपाधिव

स्वरूपद्वयमुपन्यस्तम्॥कदाचित्संबंधिसद्यद्वल्लक्षयतितत्तटस्थलक्षणं॥यथाकाकवद्देवदत्तगृहं॥तथाकालत्रयसंबंधिसद्यत्त्रक्षयतितत्स्वरूपलक्षणं॥यथाप्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति॥ननुसत्कृपूर्वापरविचारत्वं वासनालक्षणमुक्तं॥ज्ञेयज्ञानं च विचारजन्यम् अतो न शुद्धायां तल्लक्षणमस्ति॥मैवं॥लक्षणे दृढभावनयेत्युक्तत्वात्॥यथा बहुषु जन्मसु दृढभावितत्वेनास्मिन् जन्मनि विनैवपरोपदेशमहंकारममकारकामक्रोधादयो मलिनवासनाउत्पद्यंते॥तथाप्राथमिकस्यबोधस्य विचारजन्यत्वेपि दीर्घकालनैरंतर्यसत्काराभावितेतत्त्वे पश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमंतरेणैव पुरे वर्तिघटादिवत्सहसा तत्त्वं परिस्फुरति॥तादृश्या तु बोधानुवृत्त्या सहितइंद्रियव्यवहारः शुद्धवासना सा च देहजीवनमात्रायोपयुज्यते॥ननु दंभदर्पाद्यासु रसंपदुत्पादनाय॥नापि जन्मांतरहेतुधर्माधर्मोत्पादनाय॥यथा संभृष्टानि व्रीह्यादि बीजानि कुसूलपूरणमात्रायोपयुक्तानि॥ननु रुचिकरान्नायनापि सस्यनिष्पत्तये तद्वत्

मलिना च वासना त्रिविधा॥लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति॥सर्वे जना यथान निंदंति यथा च स्तुवंति तथैव सर्वदाचरिष्यामीत्यभिनिवेशो लोकवासना॥तस्याश्च संपादयितुमशक्यत्वात् मलिनत्वं॥तथाहि कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवानित्यादिना बहुधा वाल्मिकिः पप्रच्छ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुत इत्यादिना प्रत्युत्तरं नारदो ददौ॥तादृशस्यापि रामस्य पातिव्रत्यशिरोमणिभूतायाः जगन्मातुः सीतायाश्चशक्योतुमशक्यो जनापवादः संप्रवृत्तः किमु वक्तव्यमन्येषां॥तथा देशविशेषेण परस्परं निंदा बहुलमुपलभ्यते॥दाक्षिणात्यैर्विप्रैरौत्तरीया वेदविदो विप्रा मांसभक्षणा निंद्यंते॥औत्तरेयैश्च मातुलसुतोद्वाहिनो यात्रासु मृद्भांडवाहिनो दाक्षिणात्या निंद्यंते॥बह्वृचा आश्वलायनशाखां काणवशाखायाः प्रशस्तां मन्यंते॥वाजसनेयिनस्तु वैपरीत्येन॥एवं स्वस्वकुलगोत्रबंधुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसा परकीयनिंदा च विद्वांसमारभ्य आगनागोपालं सर्वत्र प्रसिद्धा॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥

शुचिःपिशाचोविचलोविचक्षणःक्षमोप्यशक्तोबलवांश्चदुष्टः॥
श्चितचोरःसुभगोपिकामीकोलोकमाराधयितुंसमर्थइति॥वि
तेनखलुकश्चिदुपायःसर्वलोकपरितोषकृत्तोयः॥सर्वथास्वहि
तमाचरणीयंकिंकरिष्यतिजनोबहुजल्पइति॥लोकवासनाया
मलिनत्वमभिप्रेत्ययोगीश्वरस्यतुल्यनिंदास्तुतित्वंमोक्षशास्त्रेषु
वर्णितं॥शास्त्रवासनात्रिविधा॥पाठव्यसनंशास्त्रव्यसनमनुष्ठा
व्यसनंचेति॥पाठव्यसनंभरद्वाजेवगम्यते॥सहिपुरुषायुषत्रये
बहून्वेदानधीत्येंद्रेणचतुर्थायुषिप्रलोभितस्तत्रापिपरिशिष्टवेद
ध्ययनायोद्यमंचकार॥तस्यापिपाठस्याशक्यत्वान्मलिनत्वम्
तांचाशक्तिमिंद्रःप्रतिबोध्यपाठान्निवर्त्यतमोप्यधिकायपुरुष
र्थायसगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेशैतदेतत्सर्वंतैत्तिरीयब्राह्मणे
स्पष्टं॥भरद्वाजोह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास॥तंहजीर्णंस्थ
विरंशयानं॥इंद्रउपव्रज्योवाच॥भरद्वाजाय॥तेचतुर्थमायुर्दद्या
॥किमनेनकुर्याइति॥ब्रह्मचर्यमेवैनेनचरेयमितिहोवाच॥तंह
गिरिरूपानविज्ञातानिवदृश्यांचकार॥तेषांहैकैकस्मान्मुष्टि
ददे॥सहोवाच॥भरद्वाजेत्यामंत्र्यवेदावाएते॥साधुत्वंयस्य॥त
वात्यंतिकपुरुषार्थाभावात्॥बहुशास्त्रव्यसनस्यमालिन्यंकाव
षगीतायामुपलभ्यते॥कश्चिन्मुनिर्दुर्वासाबहुविधशास्त्रपुस्त
भारैःसहमोक्षशास्त्रेषुवर्णितंमहादेवंनमस्कर्तुमागत्यतत्सभा
मुनिनारदेनभारवाहीगर्दभस्ताम्यमापादितःकोपात्पुस्तकानि
वणार्णवेपरित्यज्यमहादेवेनात्मविद्यायांप्रवर्तितइति॥आत्मवि
द्यानंत— सुखस्यगुरुकारुण्यरहितस्यनवेदशास्त्रमात्रेणात्मद
ते॥तथाचश्रुतिः॥नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुना
श्रुतेनेति॥अन्यत्राप्युक्तम्॥बहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेनवृथैव
किं॥अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति॥अधीत्यचतुरो
वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः॥ब्रह्मतत्त्वंनजानातिदर्वीपाकर
सयथेति॥नारदश्चतुःषष्टिविद्याकुशलोपिअनात्मवित्त्वेनानुत
सनत्कुमारमुपससादेतिछंदोगाअधीयंते॥अनुष्ठानव्यसनं

ष्णुपुराणेनिदाघस्योपलभ्यते।।वासिष्ठपुराणे दाशूरस्यनिदाघोऋभु
णापुनःपुनर्बोध्यमानोपिकर्मश्रद्धाजाड्यंचिरंनजहौ।।दाशूरश्चा
स्वंतश्रद्धाजाड्येनानुष्ठानायशुद्धप्रदेशंभूमौनक्काप्युपलेभे।।अ
स्याश्चकर्मवासनायाःपुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वं।।तथाचाथर्वणि
काअधीयते।।प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषु
कर्म।।एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति।।अ
विद्यायामंतरेवर्त्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः।।जघन्यमा
नाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाः।।अविद्यायांबहुधा
वर्त्तमानावयंकृतार्थाइत्यभिमान्यंतिबालाः।।यत्कर्मिणोनप्रवेद
यंतिरागात्तेनातुराःक्षीणलोकाश्च्यवंते।।इष्टापूर्त्तंमन्यमानावरि
ष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाः।।नाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेनुभूत्वेमंलोकं
हीनतरंवाविशंतीति।।भगवताप्युक्तं।।यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदं
त्यविपश्चितः।।वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः।।कामात्मा
नःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां।।क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यग
तिंप्रति।।भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसां।।व्यवसायात्मि
काबुद्धिःसमाधौनविधीयते।।त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभ
वार्जुन।।निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्।।यावान
र्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके।।तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्य
विजानतइति।।दर्पहेतुत्वाच्छास्त्रीयवासनायांमलिनत्वम्।।श्वे
तकेतुर ल्पेनैवकालेनसर्वान्वेदानधीत्यदर्पेणपितुरप्युरतो
ऽविनयंचकारेतिछांदोगाःषष्ठाध्यायेपठंति।।तथाबालाकिःक
श्चिदुपासनांनावगत्यदृप्तउशीनरादिषुबहुषुदेशेषुदिग्विजयेः
बहून्विप्रानवज्ञायकाश्यामजातशत्रुंब्रह्मविद्विरोमणिंअनुशा
सितुंधार्ष्ट्यंचकारेति।।कौषीतकिनोवाजसनेयिनश्चाधीयंते
।।देहवासनायात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रांतिभिस्त्रिविधा
।।तत्रात्मत्वंभाष्यकारउदाजहार।।देहमात्रंचैतन्यविशिष्टमात्मे
तिप्राकृतालोकायतिकाश्चप्रतिपन्नाइति।।सवाएषपुरुषोन्नर
समयइत्यारभ्यतस्मादन्नंतदुच्यतइत्यंतेनग्रंथेनतामेवप्राकृ

तत्प्रतिपत्तिं तैत्तिरीयाः स्पष्टीकुर्वते ॥ विरोचनः प्रजापतिनानुशि
ष्टोपि स्वचित्तदोषेण देहात्मबुद्धिं दृढीकृत्यासुरेभ्यस्तमेवानुशशं
सेति छांदोग्या अष्टमोध्याये समामनंति ॥ गुणाधानं द्विविधं लौ
किकं शास्त्रीयं च ॥ समीचीनशब्दादिसंपादनं लौकिकम् ॥ को
लध्वनिना गातुमध्येतुं वा तैलपानमरीचभक्षणादिषु लोकाः प्र
वर्तंते ॥ मृदुस्पर्शाय लोकाः पुष्टिकरौषधाहारावुपभुंजते ॥ ला
वण्यायाभ्यंगोद्वर्तनदुकूलालंकारानुपसेवंते ॥ सौगंध्याय स्रग
नुलेपने धारयंति ॥ शास्त्रीयं गुणमाधातुं गंगास्नानशालिग्रामतीर्था
दिकं संपादयंति ॥ दोषापनयनं चिकित्सकोक्तैरौषधैर्मुखादिप्र
क्षालनेन च लौकिकं शौचाचमनाभ्यां वैदिकमित्युभयविधम् ॥
अस्याश्च देहवासनाया मालिन्यं च दृश्यते ॥ देहस्यात्मत्वं तावद
प्रामाणिकत्वादशेषदुःखहेतुत्वाच्च मलिनत्वम् ॥ अस्मिंश्चार्थे पू
र्वाचार्यैः सर्वैरपि परिक्रांतं ॥ गुणाधानं च प्रायेण न पश्यामः प्रसि
द्धा एव गायका अध्यापकाश्च प्रयतमाना अपि बहवो ध्वनिसौष्ठ
वं न लभंते ॥ मृदुस्पर्शांगपुष्टिश्च न नियता ॥ लावण्यसौगंध्ये अ
पि दुकूलस्रगादिनिष्ठे न तु देहनिष्ठे ॥ अत एव विष्णुपुराणेभि
तं ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ॥ देहे चेत्प्री
तिमान्मूढो भविता नरकेपि सः ॥ स्वदेहाशुचिगंधेन न विरज्येत यः
पुमान् ॥ विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यत इति ॥ शास्त्रीयं
गुणाधानं प्रबलेन शास्त्रांतरेणापोद्यते ॥ न हिंस्यात्सर्वा भूतानी
त्यस्याग्निष्टोमीयं पशुमालभेतेत्यनेनापवादस्तद्वत्प्रबलं शास्त्र
ं तत् ॥ यः स्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौ
म इज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स
एव गोखरः ॥ असंतमलिनो देहो देही चासंतनिर्मलः ॥ उभयो
रंतरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयत इत्यादि ॥ यद्यप्यनेन शास्त्रेण दो
षापनयनं प्रति न निषिध्यते न तु गुणाधानं तथापि सति विरोधि
प्रबलदोषे गुणाधातुमशक्य इत्यस्यां गुणाधानस्य प्रतिषेधः ॥
असंतमालिन्यं चात्र मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते ॥ भगवन्नस्थि

चर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माऽश्रुदूषिकादूषितेवि
ण्मूत्रवातपित्तसंघातेदुर्गंधेनिःसारेस्मिन्शरीरेकिंकामोपभो
गैरिति॥शरीरमिदंमैथुनादेवोद्भूतंसंविद्धियेतंनिरयद्वमूत्रद्वारे
णनिष्क्रांतमस्थिभिश्चितंमांसेनानुलिप्तंचर्मणावबद्धंविण्मूत्रक
फपित्तमज्जामेदोवसाभिःअन्यैश्चामयैर्बहुभिःपरिपूर्णंकोशइव
वसुनेतिचचिकित्सयाचरोगशांतिर्ननियताशांतोपिरोगःकदाचि
त्पुनरुदेतिनवच्छिद्रैर्निरंतरंस्रवत्सुमलेषुरोमकूपैरसंख्यातैःस्वि
न्नेगात्रेकोनामखेदेनप्रक्षालयितुंशक्नुयात्॥तदुक्तंपूर्वाचार्यैः
॥नवच्छिद्रकृतादेहास्रवंतिघटिकाइव॥बाह्यशौचैर्नशुध्यंतिनां
तःशौचंतुविद्यते॥अतोदेहवासनामलिना॥तदेतन्मालिन्यमभिप्रे
त्यवसिष्ठआह॥आपादमस्तकमहंमातापितृविनिर्मितः॥इत्ये
कोनिश्चयोरामबंधायासद्विलोकनात्॥साकालसूत्रपदवीसा
महावीचिवागुरा॥सासिपत्रवनश्रेणीयादेहोहमितिस्थितिः॥
सात्याज्यासर्वयत्नेनसर्वनाशेप्युपस्थिते॥स्प्रष्टव्यासानभव्येन
सश्वमांसेवपुल्कसीति॥तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयम
विवेकिनांशुपादेयत्वेनप्रतिभासमानमपिविविदिषोर्वेदनोत्प
त्तिविरोधित्वाद्विदुषोज्ञानप्रतिष्ठाविरोधित्वाच्चविवेकिभिर्हेयं
॥अतएवस्मर्यते॥लोकवासनयाजंतोःशास्त्रवासनयापिच॥
देहवासनयाज्ञानंयथावन्नैवजायते॥पातुरंभाद्यासुरसंपद्रू
पामानसवासनातस्यानरकहेतुत्वान्मलिनमतिप्रसिद्धम्॥अतः
केनाप्युपायेनवासनाचतुष्टयस्यक्षयःसंपादनीयः॥यथावास
नाक्षयःसंपादनीयः तथामनसोपि॥नचतार्किकवन्नित्यद्र
व्यमणुपरिमाणंमनोवैदिकाभ्युपगच्छंति॥येनमनोनाशोदुःसंपा
दनीयःस्यात्॥किंतर्हिसावयवमनित्यंसर्वदाजतुसुवर्णादिवद्ब
हुविधपरिणामार्हंद्रव्यंमनः॥तस्यचलक्षणंप्रमाणंचवाजसने
यिनःसमामनंति॥कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृ
तिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिलक्षणं॥कामादिवृ
त्तयःक्रमेणोत्पद्यमानाश्चासुखप्रत्यक्षपटादिवत्साक्षिप्रत्यक्षे

णातिस्पष्टंभासते तद्धस्तु पादानंमनइत्यर्थः॥ अन्यत्रमना अभूवन्न
दर्शमन्यत्रमना अभूवन्नाश्रौषमिति॥ मनसाह्येवपश्यतिम नसाश्र
णोतीत्यादिप्रमाणं॥ चक्षुःसन्निकृष्टःस्फीतालोकमध्यवर्तीघटःश्रो
त्रसन्निकृष्टःउच्चैःपठिताचेदृश्च्यस्यावधानेऽसतीनप्रतीयन्तेअ
धानेतुप्रतीयन्ते॥तादृशंसर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन
यव्यतिरेकाभ्यांप्रतीयतइत्यर्थः॥ तस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमन
साविजानातीयेतदुदाहरणं॥ यस्माल्लक्षणप्रमाभ्यांसिद्धं मनस्त
स्मातदेवंउदाहरणीयं॥ पृष्ठभागेप्यन्येनोपस्पृष्टोदेवदत्तोविशेषेण
जानातिहस्तस्पर्शोयमंगुलिस्पर्शोयमिति॥ नहितत्रचक्षुःप्रसरति
गिंद्रियंतुमार्दवकाठिण्यमात्रोपक्षीणं॥ तस्मान्मनएवविशेषज्ञा
कारणंपरिशिष्यते॥ तच्चमननान्मनइतिचिंतनाच्चित्तमितिचाभि
धीयते॥ तच्चित्तंसत्त्वरजस्तमोगुणात्मकंप्रकाशप्रवृत्तिमोहानां
सत्वादिकार्याणांतत्रदर्शनात् प्रकाशादीनांचगुणकार्यत्वंगुण
तीतलक्षणेऽवगम्यते॥ प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडवेत्यभि
धानात्॥ सांख्यशास्त्रेपि॥ प्रकाशप्रवृत्तिमोहानियमार्थाइत्युक्त
॥ प्रकाशोनामनात्रसितभास्वररूपंकिंतुज्ञानं॥ सत्वात्संजायतेज्ञा
नमित्युक्तत्वात्॥ ज्ञानवत्सुखमपिसत्वकार्यंतदप्युक्तं॥ सत्वंसु
खेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ॥ ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसं
जयत्युतेतिसमुद्रतरंगवन्निरंतरंपरिणममानेषुगुणेषुकदाचि
च्चिदुद्भवति॥ इतरावभिभूयेते॥ तदुक्तंरजस्तमश्चाभिभूयःसत्वं
भवतिभारत॥ रजःसत्त्वंतमश्चैवतमःसत्त्वंरजस्तथेति॥ वाध्य
वाधकतांयांतिकल्लोलाइवसागरइतिच॥ तत्रतमसउद्भवेसति
आसुरसंपदुदेति॥ रजसउद्भवेसतिलोकादिवासनास्तिस्त्रोभव
ति॥ सत्त्वस्योद्भवेदैवीसंपदुपजायते॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्॥
सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते॥ ज्ञानंयदातदाविद्याद्वि
वृद्धंसत्वमित्युतेति॥ यद्यपिअंतःकरणंत्रिगुणात्मकंभासतेत
थापिसत्वमेवास्यमनसःमुख्यमुपादानकारणं॥ उपादानसह
कारिभूताअवयवाउपष्टंभकाःरजस्तमसीतुतदुपष्टंभकेअतएवत्र

निरोधयोगाभ्यासेन रजस्तमसोरपनीतयोः सत्त्वमेव स्वरूपं परिशि-
ष्यते॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥ तस्य चित्तमचित्तं स्यादचित्तं सत्त्वमुच्य
त इति॥ तच्च सत्त्वं चांचल्यहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रं॥ भ्रांति
कल्पितानात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्
सूक्ष्मं तत आत्मदर्शनयोग्यं॥ अत एव श्रुतिः॥ दृश्यते त्वग्र्यया बु
द्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति॥ न खलु वायुना दोधूयमानेन प्रदी
पेन मणिमुक्तादिलक्षणानि निर्धारयितुं शक्यंते॥ नापि स्थूलेन ख
नित्रेण सूच्येव सूक्ष्मपटस्यूतिः संभवति॥ तदीदृशं सत्त्वमेव यो
गिभ्रुतमोगुणसहितेन रजोगुणेनोपष्टब्धं बहुविधद्वैतसंकल्पेन
चेतयमानं चित्तं भवति॥ तच्चित्तं तमोगुणाधिक्ये सत्यासुरीं संपद
मुपचिन्वत्पीनं भवति॥ तथाह वसिष्ठः॥ अनात्मन्यात्मभावेन दे
हभावनया तथा॥ पुत्रदारैः कुटुंबैश्च चेतो गच्छति पीनतां॥ १॥ अहं
कारविकारेण ममतामललीलया॥ इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पी
नतां॥ २॥ आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतौ॥ हेयाहेयवि
भागेन चेतो गच्छति पीनतां॥ ३॥ स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषि
तां॥ आपातरमणीयेन चेतो०॥ ४॥ दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबले
न च॥ आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनतां॥ ५॥ आस्थाना
मप्रपंचे सत्यत्वबुद्धिस्तस्या आदानमंगीकारः स एव चारः गमना
गमनक्रिया तयेति॥ तदेवं विनाशयनीययोर्वासनामनसोः स्वरू
पं निरूपितं॥ अथ वासनाक्षयमनोनाशौ क्रमेण निरूप्येते॥ तत्र
वासनाक्षयप्रकारमाह॥ वसिष्ठः॥ बंधो हि वासनाबंधो मोक्षः
स्याद्वासनाक्षयः॥ वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज॥
मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः॥ मैत्र्यादिभावनाना
म्नीर्गृहाणामलवासनाः॥ ता अप्यंतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्न
पि॥ अंतःशांतः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः॥ तामप्यंतः परि
त्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम्॥ शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि
तं त्यजेति॥ अत्र मानसवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशा
स्त्रदेहवासना विवक्षिताः॥ विषयवासनाशब्देन दंभदर्पाद्याः

सुरसंपद्विवक्षिता॥मृदुलीनत्वेतद्विवक्षाभेदकारणे॥यद्वा॥शब्द
स्पर्शरूपरसगंधविषयास्तेषांकाम्यमानत्वदशाजन्यसंस्कारो
नस्तवासना॥भुज्यमानदशाजन्यःसंस्कारोविषयवासना॥अ
स्मिन्पक्षेपूर्वोक्तानांचतसृणामनयोरंतर्भावः॥अंतर्बाह्यव्यति
रेकेणवासनांतरासंभवात्॥ननुवासनापरित्यागःकथंघट
ते॥नहितासांमूर्त्तिरस्तिअस्तिचेत्॥येनसंमार्जनीसमूहितधू
लितृणवद्धस्तेनोद्धृत्यबहिस्त्यक्ष्यामः॥मैवं॥उपवासजागरण
वत्तदुपपत्तेः॥स्वभावप्राप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्त्तत्वेपिप
रित्यागरूपेउपवासजागरणेसर्वैरप्यनुष्ठीयेतेतद्वदत्राप्यस्तु॥
अद्यस्थित्वानिराहारइत्यादिमंत्रेणसंकल्पंकृत्वासावधानत्वे
नावस्थानंतत्त्यागइतिचेदत्रापिनतद्दंडनिवारितंप्रैषमात्रेण
कस्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुंशक्यत्वात्॥वैदिकमंत्रानधिकारि
णांतुभाषयासंकल्पोस्तु॥यदिमन्नशाकसूपोदनादिसन्निधि
त्यागस्तर्ह्यत्रापिस्रक्चंदनवनितासंनिधिपरित्यागोस्तु॥अ
तत्रबुभुक्षानिद्रालस्यादिविस्मारकैःपुराणश्रवणदेवपूजा
स्यगीतवादित्रादिभिश्चित्तमुपलाल्यतेतर्ह्यत्रापिमैत्र्यादिभि
स्तदुपलालयेत्॥मैत्र्यादिभिश्चपतंजलिनासूत्रिताः॥मैत्री
करुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभाव
नातश्चित्तप्रसादनमिति॥चित्तंहिरागद्वेषपुण्यपापैःकलुषी
क्रियते॥रागद्वेषौपतंजलिःसूत्रयामास॥सुखानुशयीरागः॥दुः
खानुशयीद्वेषइति॥स्नेहात्वेनानुभूयमानंसुखमनुशेतेकश्चि
द्वीहतिविशेषःसुखजातंसर्वंमेभूयादिति॥तच्चदृष्टादृष्टसाम
ग्र्यभावान्नसंपादयितुंशक्यं॥अतःसरागश्चित्तंकलुषीकरोति
यदासुखिप्राणिषुअयंमैत्रीभावयेत्॥सर्वेप्येतेसुखिनःमदीया
तितदातत्सुखंस्वकीयमेवसंपन्नमितिभावयतस्तत्ररागोनिव
र्तते॥यथास्वस्यराज्याभावेपिपुत्रादिराज्यमेवस्वकीयंतद्वत्॥नि
वृत्तेचरागेवर्षास्वतीतासुशरत्सरिदिवचित्तंप्रसीदति॥तथादुः
खमनुशेतेकश्चित्प्रत्ययःईदृशंदुःखंसर्वदामेमाभूदितितच्चश

व्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यं॥ न च सर्वे दुःखहेतवो हंतुं श
क्यंते॥ ततः स द्वेषः सहृदयं दहति॥ यदा स्वस्यैव परेषां सर्वेषां
प्रतिकूलं दुःखं न भूयादिति॥ अनेन प्रकारेण करुणां दुःखिप्रा
णिषु भावयेत्तदा वैर्यादिषु द्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति॥ अतःस्म
र्यते॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा॥ आत्मौपम्येन
भूतानां दयां कुर्वंतु मानवा इति॥ तत्प्रकारं महांतो दर्शयंति॥ स
र्वेत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः॥ सर्वे भद्राणि पश्यंतु मा क
श्चिद्दुःखमाप्नुयात् इति॥ तथा प्राणिनः स्वभाव एव पुण्यं नानुतिष्ठं
ति पापं त्वनुतिष्ठंति॥ तदाहुः॥ पुण्यस्य फलमिच्छंति पुण्यं नेच्छं
ति मानवाः॥ न पापफलमिच्छंति पापं कुर्वंति यत्नत इति॥ ते च पु
ण्यपापे अक्रियमाण क्रियमाणे पश्चात्तापं जनयतः स च तापः श्रु
त्या अनूद्यते॥ किमहं साधु नाकरवं॥ किमहं पापमकरवमिति॥
यद्ययं पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनया स्वयमप्रमत्तः
पुण्येषु प्रवर्त्तेत॥ तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्त्ते
त॥ अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति॥ सुखिषु मैत्रीं भावय
तो न केवलं रागनिवृत्तिः॥ किंत्वसूयेर्ष्यादयोपि निवर्त्तंते॥ परगु
णानामसहनमीर्ष्या गुणेषु दोषाविष्करणमसूया॥ यदा मैत्रीव
शात्परकीयं सुखं स्वकीयमेव संपद्यते तदा परगुणे कथमसू
यादिकं भवेत्॥ एवं दोषांतरनिवृत्तिरपि यथायोग्यमुन्नेया॥ दुः
खिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यथा निवर्त्तते॥ तथा
दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तोपि दर्पोपि निवर्त्तते॥ स
च दर्पः आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे पूर्वमुदाहृतः॥ ईश्वरोहमहं भो
गी सिद्धोहं बलवान्सुखी॥ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृ
शो मयेति॥ ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलले
नोक्ता सा च योगिनो न युक्ता मलिनायां शास्त्रवासनायां पुण्यमंतर्भा
व्य पूर्वमुदाहृतत्वात्॥ मैवं॥ पुनर्जन्मकरस्य काम्येष्टापूर्तादेस्तत्र
मलिनत्वेनोदाहरणात्॥ इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लाकृष्णत्वे
न जन्मतापादकं पुण्यकर्म विवक्षितं॥ अशुक्लाकृष्णत्वं पतंज

लिःस्त्वयमास॥कर्माशुक्लकृष्णंयोगिनस्त्रिविधमितरेषामि
ति॥काम्यकर्मविहितत्वाच्छुक्लंनिषिद्धंकृष्णंमिश्रंशुक्लकृष्णं
तदेतत्त्रयमितरेषामयोगिनांसंपद्यते॥तच्चत्रिविधंजन्मप्रयच्छ
ति॥तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः॥शुभैराप्नोतिदेवत्वंनिषिद्धैर्नारकीं
गतिं॥उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यांमानुष्यंलभतेवशइति॥ननुयो
स्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेपिविहितत्वाच्छुक्लत्वमितिचेन्मैवं॥अक
म्यत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानत्वात्॥अतोऽशुक्लकृष्णेपुण्येप्रवृ
योगिनोऽपेक्षिता॥नन्वनेनन्यायेनयोगिनोपियथोचितंपुण्यात्मसु
दितांभावयित्वापुण्येष्वेवप्रवृत्तेरस्त्विति चेत्॥प्रवर्ततां नामयेमैत्र्या
भिश्चित्तप्रसादयंतितेषामेवयोगित्वात्॥मैत्र्यादिचतुष्टयंउपलक्ष
॥तेनाभयसत्वसंशुद्धिरित्यादिदैवीसंपद्मानित्वमदंभित्वमित्या
दिनाज्ञानसाधनानिजीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्तधर्माश्चोपल
क्ष्यंते॥सर्वेषामेतेषांशुभाशुभवासनारूपत्वेनमलिनवासनानिव
कत्वात्॥ननुसंख्यनंताःशुभवासनाःनचैकेनताःसर्वाअभ्यसितुं
क्यंते॥निरर्थकश्चतदभ्यासप्रयासइतिचेन्न॥तन्निवर्त्यानामनंत
नांमलिनवासनानामेकस्यमनस्यसंभवात्॥नह्यायुर्वेदोक्तानिस
र्वौषधानिएकेनसेवितुंशक्यते॥नापितन्निवर्त्याःसर्वेरोगाएक
देहेसंभवंति॥एवंतर्हिस्वचित्तंप्रथमतःपरीक्ष्यतत्रयदायामि
वासनास्तदा तावतीर्विरोधिनीःशुभवासनाअभ्यसेत्॥यथापुत्र
त्रकलत्रादिभिःपीड्यमानस्ततोविरक्तस्तन्निवर्तकंपारिव्राज्यंगृ
ह्णाति॥तथाविद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासना
पीड्यमानस्तद्विरोधिनंविवेकमभ्यसेत्सचविवेकोजनकेनद
र्शितः॥अद्ययेमहतांमूर्ध्निंतेदिनैर्निपतंत्यधः॥हंतचित्तमह
त्तायाःकैषाविश्वस्ततातव॥क्वधनानिमहीपानांब्रह्मणःक्वज
तिवा॥प्राक्तनानिप्रयातानिकेयंविश्वस्ततातव॥कोटयोब्रह्म
यातागताःसर्गपरंपराः॥प्रयाताःपांसुवद्भूपाःकाधृतिर्ममजी
ते॥येषांनिमेषणोन्मेषौजगतांप्रलयोदयौ॥तादृशाःपुरुषानष्ट
मादृशांगणनैवकेति॥नन्वयमपिविवेकस्तत्वज्ञानोदयात्प्राची

नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानासंभवा
त्॥ इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य जीवन्मुक्तये वासनाक्षयादि
साधनं वक्तुमुपक्रांतं॥ अतः किमिदमकांडे तांडवमिति चेत् नायं
दोषः॥ साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चाद्ब्रह्मज्ञानमित्येषः सर्वपुरुष
साधारणः क्षुण्णः प्रौढो राजमार्गः॥ जनकस्य तु पुण्यपुंजपरिपाके
नाकाशफलपातवदकस्मात् सिद्धगीताश्रवणमात्रेण तत्त्वज्ञान
मुत्पन्नं॥ ततश्चित्तविश्रांतये विवेकोयं क्रियत इति कांडे वेदमुचि
तं तांडवं॥ नन्वेवमप्यस्य विवेकस्य ज्ञानसमनंतरभावित्वेन मलिन
वासनानुवृत्त्यभावात् क्षुद्रवासनाया अभ्यासो नापेक्षित इति चेन्न॥
जनकस्य तदनुवृत्त्यभावेपि याज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्तिद
र्शनात्॥ अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्प्रतिवादिनामुषस्तकहोलादी
नां भूयान्विद्यामदः तैः सर्वैरपि विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्॥ ननु
तेषां विद्यांतरमेवास्ति न तु ब्रह्मविद्येति चेन्न॥ कथागतयोः प्र
श्नोत्तरयोः ब्रह्मविषयत्वात्॥ ननु ब्रह्मविषयत्वेपि तेषामपातज्ञा
नमेव न तु सम्यग्वेदनमिति चेन्न॥ तथा सत्यस्माकमिति तदीयवा
क्येषु संन्यस्ताया ब्रह्मविद्याया असंम्यकृत्त्वप्रसंगात्॥ ननु सम्यक्त्वमपि
परोक्षज्ञानमिति चेन्न॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति सुख्यापरोक्ष्य वि
षयत्वेनैव विशेषतः प्रश्नोपलंभात्॥ नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद
आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते॥ तथाचोपदेशसाहस्र्यामुक्तं॥ ब्रह्मवित्त्वं
तथामुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतर इति॥ नैष्कर्म्यसिद्धावपि॥ न चा
ध्यात्माभिमानोपि विदुषोस्त्यासुरत्वतः॥ विदुषोप्यासुरश्चेत्स्यान्नि
ष्फलं ब्रह्मदर्शनमिति॥ नायं दोषः॥ जीवन्मुक्तिपर्यंतस्य तत्त्वज्ञा
नस्य तत्र विवक्षितत्वात्॥ न खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्याम
दमभ्युपगच्छामः॥ ननु विजिगीषोरात्मबोध एव नास्ति॥ रागो लिं
गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु॥ कुतः शाद्वलता तस्य यस्या
ग्निः कोटरे तरोरित्याचार्यैरनभ्युपगमादिति चेन्न॥ रागादयः संतु
कामं न तद्भावोपराध्यतीत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् न चात्र प
रस्परव्याहतिः॥ स्थितप्रज्ञमात्रे चवचनद्वयस्य व्यवस्था

पनीयत्वात्॥ ननु ज्ञानिनो रागाद्युपगमे धर्माधर्मद्वारेण जन्मांतर
प्रसंग इति चेन्मैवं॥ अदग्धबीजवदविद्यापूर्वकाणामेव मुख्यरा
दित्वेन पुनर्जन्महेतुत्वात्॥ ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदाभासरू
रागादयः॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥ उत्पद्यमाना रागाद्या विवेक
न वह्निना॥ तदा तदैव दह्यंते कुतस्तेषां प्ररोहणमिति॥ तर्हि
तप्रसक्त्यापि ते संत्विति चेत्तन्न॥ तत्काले मुख्यवदेवाभासानां बा
कत्वात्॥ रज्जुसर्पोपि मुख्यसर्पवदेव तदानीं भीषयन्नुपलभ्यते
इत्॥ ननु आभासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न कोपि बाध इति चेत्॥ चि
जीवतु भवानियमेव ह्यस्मदभिमता जीवन्मुक्तिः॥ याज्ञवल्क्यस
विजिगीषुदशायां नतादृशः॥ अतश्चित्तविश्रांतये विद्वत्संन्यास
स्य तेन करिष्यमाणत्वात्॥ न केवलमस्य जिगीषा किंतु धनतृष्
पि महती जाता यतो बहूनां ब्रह्मविदां पुरतः स्थापितं सालंकारं
सहस्रमपहृत्य स्वयमेवेदमाह॥ नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गो
मा एव वयं स्म इति॥ इतरे ब्रह्मविदो वत्सालु इयं काचिद्चो भं
तिचेत्॥ अयमपि तर्ह्यपरो दोषः॥ इतरे च ब्रह्मविदः स्वकीयं ध
मनेनापहृतमिति मत्वा चुक्रुधुः॥ अयं च क्रोधपरवशः शाकल्यं
पेन मारयामास॥ न चास्य ब्रह्मघ्नस्य मोक्षाभावः शंकनीयः यत
कौषीतकिनः समामनंति॥ नास्य केनचन कर्मणा लोको हीयते न मा
वधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेति॥ शेषोपि स्वकृत
याचार्यपंचशिखामिदमाह॥ हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्र
ह्मघातलक्षाणि॥ परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमल इ
ति॥ किं बहुना ब्रह्मविदां याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनवास
नुवृत्तिः॥ भगीरथश्च तत्त्वं विदित्वापि राज्यं पालयन्मलिनवास
भिश्चित्तविश्रांत्यभावे सति सर्वं परित्यज्य पश्चाद्विश्रांतवानिति
सिष्ठेनोपाख्यायते॥ अतः स्वकीयं वर्तमानं मलिनवासनाविशे
परकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्य तत्प्रतीकारमभ्यसेत्॥ अनेनैवाभि
प्रायेण स्मर्यते॥ यथा सुनिपुणः सम्यक्परदोषेक्षणे रतः॥ तथा
न्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बंधनादिति॥ ननु आदौ तावद्विद्या

स्यकःप्रतीकारइतिचेत्॥किंस्वनिष्ठस्यमदस्यपरविषयस्यकिंवा
स्वविषयस्यपरनिष्ठस्य॥आद्येभंगोवश्यंक्वचिद्भविष्यतीतिनिरंतरं
भावयेत्॥तद्यथाश्वेतकेतुर्विद्यामत्तःप्रवाहणस्यराज्ञःसभांग
त्वातेनपंचाग्निविद्यांपृष्टोयांस्वयमजानानोनिरुत्तरोराज्ञाबहु
धाभर्त्सितःपितुःसमीपमागत्यस्वनिर्वेदमुदाजहार॥पितातुनि
र्मदःतमेवराजानमुपसंपद्यतांविद्यांलेभे॥दृप्तबालाकिश्चा
जातशत्रुणाराज्ञाभर्त्सितोदर्पंसंत्यज्यराजानमुपससाद॥उषस्तक
होलादयश्चमदेनकथांकृत्वापराजिताः॥यदास्वविषयःपरनि
ष्ठोमदःप्रवर्ततेतदामत्तःपरोमांनिंदतुप्रवमन्यतांवासर्वथा
पिनहानिरितिभावयेत्॥अतएवाहुः॥आत्मानंयदिनिंदंतिस्वा
त्मानंस्वयमेवते॥शरीरंयदिनिंदंतिसहायास्तेजनाममा॥निंदा
मानावत्यंतंभूषणंयस्ययोगिनः॥धीविक्षेपःकथंतस्यवाचाटैःक्रि
यतामिहेति॥नैष्कर्म्यसिद्धौ॥सपरिकरेवर्चस्केदोषतश्चावधारि
ते॥यदिदोषंवदेत्तस्मैकिंतत्रोच्चरितुर्भवेत्॥तद्वत्स्थूलेतथासू
क्ष्मदेहेत्यक्तेविवेकतः॥यदिदोषंवदेत्ताभ्यांकिंतत्रविदुषोभवे
त्॥शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः॥अहंकारस्यदृश्यंते
जन्ममृत्युश्चनात्मनः॥३॥निंदायाभूषणत्वंज्ञानांकुशेदर्शितम्॥
मन्निंद्यायदिजनःपरितोषमेतिनन्वप्रयत्नजनितोयमनुग्रहोमे
॥श्रेयोर्थिनोहिपुरुषाःपरतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपिधनानिपरि
त्यजंति॥सततसुलभदैन्येनिःसुखेजीवलोकेयदिममपरिवादा
त्प्रीतिमाप्नोतिकश्चित्॥परिवदतुयथेष्टंमत्समक्षंतिरोवाजगति
हिबहुदुःखेदुर्लभःप्रीतियोगइति॥अवमानस्यभूषणत्वंस्मर्य
ते॥तथाचरेत्वैयोगीसतांधर्ममदूषयन्॥जनायथावमन्येरन्
गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति॥याज्ञवल्क्योषस्तादीनांयोस्वनिष्ठपर
निष्ठौविद्यामदौतयोर्यथाविवेकेनप्रतीकारःतथाधनाभिलाष
क्रोधयोरप्यवगंतव्यः॥अर्थानामार्जनेक्लेशस्तथैवपरिपालने
॥नाशेदुःखंव्ययेदुःखंधिगर्थाःक्लेशकारिणः॥इतिधनविषयो
विवेकः॥क्रोधोपिहिद्विविधः॥परविषयःपरनिष्ठःस्वविषयश्चे

ति॥तत्रस्वनिष्टंप्रत्स्येवमुक्तं॥अपकारिणिकोपश्चेत्कोपेकोपःकथं
ते॥धर्मार्थकाममोक्षाणांप्रसह्यपरिपंथिनि॥फलान्वितोधर्मस्य
थ्योर्थनाशनःसचेदपार्थःस्वशरीरतापनः॥नचेहनामुत्रहिताय
यःस्ततांमनांसिकोपःसमुपाश्रयेत्कथमिति॥स्वविषयंप्रत्येवमी
तं॥नमेपराधःकिमकारणान्नणांमदभ्यसूयेत्यपिनैवचिंतयेत्
नयत्कृताप्राग्भवबंधनिःसृतिस्ततोपराधःपरमोनुचिंत्यताम्
नमोस्तुकोपदेवायस्वाश्रयज्वालिनेभृशं॥कोप्यस्यममवैराग्य
दायिनेदोषबोधिनेइति॥धनाभिलाषक्रोधवद्योषित्सुत्राभिला
षावपिविवेकेननिवर्तनीयौ॥तत्रयोषिद्विवेकोवसिष्ठेनदर्शितः
॥मांसपांचालिकायास्तुयंत्रलोलेंगपंजरे॥स्नाय्वस्थिग्रंथिशा
लिन्याःस्त्रियःकिमिवशोभनं॥त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबुपृथक्कृत्वा
विलोचने॥समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि॥मेरुशृंगत
टोल्लासिगंगाजलरयोपमा॥दृष्टायस्मिन्स्तनेमुक्ताहारःस्योल्ला
सशालिनः॥श्मशानेषुदिगंतेषुसएवललनास्तनः॥श्वभिरास्वा
द्यतेकालेलघुपिंडमिवांधसः॥केशकज्जलधारिण्योदुःस्पर्शा
लोचनप्रियाः॥दुष्कृताग्निशिखानार्योदहंतितृणवन्नरान्॥ज्व
लतामतिदूरेपिसरसाअपिनीरसाः॥स्त्रियोहिनरकाग्नीनामिंध
नंचारुदारुणं॥कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णामुग्धचेतसां॥नार्यो
नरविहंगानामंगबंधनवागुराः॥जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्द
चारिणां॥पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीबडिशपिंडिका॥सर्वेषांदो
षरत्नानांसुसमुद्गिकयानया॥दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुमम
स्त्रिया॥इतोमांसमितोरक्तमितोऽस्थीनीतिवासरैः॥ब्रह्मन्कति
पयैरेवयातिस्त्रीविषचारुतां॥यस्यस्त्रीतस्यभोगेच्छानिस्त्रीकस्
क्वभोगभूः॥स्त्रियंत्यक्त्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखीभवेत्॥पुत्र
विषयविवेकोब्रह्मानंदेदर्शितः॥अलभ्यमानस्तनयःपितरौभृ
शायेचिरं॥लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते॥जातस्यग्रहरो
गादिःकुमारस्यचमूर्खता॥उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्चपंडि
ते॥यूनश्चपरदारादिदारिद्र्यंचकुटुंबिनः॥पित्रोर्दुःखस्यनास्त्य

त्तोधनिचेन्म्रियतेतद्देत्ति॥यथाविद्याधनक्रोधयोर्मित्रपुत्रविष
याणांमलिनवासनानांविवेकेनप्रतीकारःतथाऽन्यासामपिमध्या
योगंशास्त्रैःस्वयुक्त्याचदोषंविविच्यप्रतीकारंकुर्यात्॥कृतेचप्र
तीकारेजीवन्मुक्तिलक्षणंपरमंपदंलभ्यते॥तदाहवसिष्ठः॥द्वि
वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरोष्यलं॥तत्तेशिथिलतांयांतिस
र्वाधिव्याधयःक्षणात्॥पौरुषेणप्रयत्नेनबलात्संत्यज्यवासनां
॥स्थितिंबध्नासिचेत्तर्हिपदमासादयस्यलमिति॥नन्वत्रपौरुष
प्रयत्नोनामपूर्वोक्तोविषयदोषविवेकःसचपुनःपुनःक्रियमाणो
ऽपिप्रबलेंद्रियव्यापारेणाभिभूयते॥तदुक्तंभगवता॥यततोह्यपि
कौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः॥इन्द्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभं
मनइति॥इन्द्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते॥तदस्यहरति
प्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि॥इतिचेत्तन्न॥एवंतर्ह्युत्पन्नविवेकर
क्षार्थमिन्द्रियाणिनिरोद्धव्यानि॥तदपितत्रैवउत्तरश्लोकाभ्यांदर्शि
तं॥तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः॥वशेहियस्येंद्रिया
णितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्व
शः॥इन्द्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेति॥स्मृत्यंतरेऽपि
नपाणिपादचपलोननेत्रचपलोयतिः॥नचवाक्चपलश्चैवमिति
शिष्टस्यलक्षणमिति॥एतदेवान्यत्रसंग्रहविवरणाभ्यांस्पष्टी
कृतं॥अजिह्वःषंडकःपंगुरंधोबधिरएवच॥मुग्धश्चमुच्यतेभि
क्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः॥इदमिष्टमिदंनेतियोऽश्नन्नपिनसज्जते॥
हितंसत्यंमितंवक्तितमजिह्वंप्रचक्षते॥अद्यजातांयथानारीं
तथाषोडशवार्षिकीं॥शतवर्षांचयोदृष्ट्वानिर्विकारःसषंडकः॥
भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच॥योजनान्नपरंयातिसर्व
थापंगुरेवसः॥तिष्ठतोव्रजतोवापियस्यचक्षुर्नदूरगं॥चतुर्युगांभु
वंमुक्त्वापरिव्राट्सोंऽधउच्यते॥हितंमितंमनोरमंवचःशोकापहं
चयत्॥श्रुत्वापियोनशृणोतीवबधिरःसप्रकीर्तितः॥सान्निध्येवि
षयाणांचसमर्थोऽविकलेंद्रियः॥सुप्तवद्वर्ततेनित्यंभिक्षुर्मुग्धः
सउच्यते॥ननिंदांनस्तुतिंकुर्यान्नकिंचिन्मर्मणिस्पृशेत्॥नातिवा

दीभवेत्तद्वत्सर्वेणैव समो भवेत्॥ नस्त्रंभावेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्ट
चनस्मरेत्॥ कथांचवर्जयेत्तासांनपश्येल्लिखितामपीति॥ यथा
श्चिद्गृतीनक्तैकभुक्तोपवासमौनादिव्रतं संकल्प्यसावधानोभ्रंश
मकृत्वासम्यक्पालयति॥ तथैवाजिन्हत्वादिव्रतेस्थितःसावध
नोविवेकंपालयेत्॥ तदेवंविवेकेंद्रियरोधाभ्यांदीर्घकालेनैरंतर्य
सत्कारसेविताभ्यांमैत्र्यादिभावनासुप्रतिष्ठितासुसुरसंपद्रूपामम
लिनवासनाःक्षीयंते॥ ततोनिश्वासोच्छ्वास बन्निमेषोन्मेषवत्
गुरुप्रयत्नमंतरेणप्रवर्तमानाभिर्मैत्र्यादिवासनाभिर्लोकेव्यवहा
रन्नपितदीयसाकल्यवैकल्यानुसंधानंचित्तेपरित्यज्यनिद्रातंद्रा
मनोराज्यादिरूपाःसमस्तचेष्टाःप्रयत्नेनशांताःकृत्वाचिन्मात्रवा
सनामभ्यसेत्॥ स्वतस्तावदिदंजगच्चिज्जडोभयात्मकंभासते॥ य
द्यपिशब्दस्पर्शादिजडवस्तुभासनायैवेंद्रियाणिसृष्टानि॥ पराञ्
चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिश्रुतेः॥ तथापिचैतन्यस्योपादान
त्वादवर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेवजडंभासते॥ तमेवभा
न्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः॥ तथास
तिपश्चाद्भासमानस्यजडस्यप्रथमतोभासमानमेवचैतन्यंवास्तवं
रूपमितिनिश्चित्यजडमुपेक्ष्यचिन्मात्रंचित्तेवासयेत्॥ एतच्च बलि
सुक्रयोःप्रश्नोत्तराभ्यांविस्फुटमवगम्यते॥ किमिहास्तिक्रियन्मा
त्रमिदंकिन्मयमेवच॥ कस्त्वंकोहंकएतेवालोकाइतिवदाशुमे॥
चिदिहास्तीतिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच॥ चित्त्वंचिदहमेतेचलो
काश्चिदितिसंग्रहइति॥ यथासुवर्णकारःकटकंविक्रीणन्न
वलयाकारस्यगुणदोषावनुपेक्ष्यगुरुत्ववर्णयोरेवमनःप्रणिधि
त्सति॥ तथाचिन्मात्रेमनःप्रणिधातव्यं॥ यावताकालेनजडंसर्वं
वोपेक्ष्यचिन्मात्रेमनसःप्रवृत्तिर्निश्वासवत्स्वाभाविकीसंपद्यते
॥ तावंतंकालंचिन्मात्रवासनायांप्रयतेत॥ नन्वादावेवचिन्मात्र
वासनाऽस्तुतयैवमलिनवासनानिवृत्तेः॥ किमनेनांतर्गडुनामैत्र्या
द्यभ्यासेनेतिचेत्॥ न॥ चिद्वासनायाअप्रतिष्ठितत्वप्रसंगात्॥ य
थाकुट्टिमदार्ढ्यव्यतिरेकेणक्रियमाणंस्तंभकुड्यात्मकंगृहं

ष्टत्वमप्रतितिष्ठति॥यथावाविरेचनेनप्रबलदोषमनिःसार्यसेवि।
तमौषधंनारोग्यकरंतद्वत्॥ननुतामप्ययपरित्यज्येतिचि।
न्मात्रवासनाया अपिपरित्याज्यत्वमवगम्यते॥तदयुक्तम्॥चिन्मा
त्रंपरित्यज्यान्यस्यकस्यचिदुपादेयस्याभावात्॥नायंदोषः॥द्वि
विधाचिन्मात्रवासनामनोबुद्धिसमन्विता।तद्रहिताचेति॥करणं
मनःकर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः॥तथाचसत्यप्रमत्तोहमेकाग्रेणमनसा।
चिन्मात्रंभविष्यामीति॥एतादृशेनकर्तृकरणानुसंधानेनसमन्वि
ता प्राथमिकीयाचिन्मात्रवासनाध्यानशब्दाभिधेयतांपरित्यजेत्
ध्यानाभ्यासपाटवेनकर्तृत्वाद्यनुसंधानमवधानरहितासमाधि
शब्दाभिधेयतामुपादद्यीत ध्यानसमाध्योस्तुलक्षणंपतंजलिः
सूत्रयामास ॥तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानंतदेवार्थमात्रनिर्भासं
स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति॥तादृशोसमाधीर्दीर्घकालेनैरंत
र्यसंस्कारैःसेवितेस्थैर्यलब्धापश्चात्कर्तृकरणानुसंधानपरि
त्यागार्थोयःप्रयत्नःतमपिपरित्यजेत्॥नन्वेवंसतितत्त्यागयत्नेपि
परित्याज्य इत्यनवस्थास्यात्॥मैवं॥कतककरजोन्यायेनस्वपरनि
वर्तकत्वात्यथाकलुषितेजलेप्रक्षिप्तंकत करजइतररजसास
हस्वात्मानमपिनिवर्तयति॥तथात्यागार्थःप्रयत्नःकर्तृकरणा
नुसाधनंनिवर्तयन्स्वात्मानमपिनिवर्तयिष्यति॥निवृत्तेतस्मि
न्मलिन वासनानांशुभवासनातत्त्ववासनानामपिक्षीणत्वान्नि
र्वासनंमनोवतिष्ठते॥एतदेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥तस्माद्वासन
या बद्धंमुक्तं निर्वासनंमनः॥समनिर्वासनीभावमाहरासुविवे
कतः॥सम्यगालोचनात्सत्याद्वासनाप्रविलीयते॥वासनावि
लयेचेतःशममायातिदीपवदितिच॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोय
स्यजाग्रन्नविद्यते॥यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते
इतिच॥सुषुप्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिनास्थितःसदाजाग्रतियेन
चेतसा॥कलान्वितोविधुरिवयःसदाबुधैर्निषेव्यतेमुक्तइतीह
संस्मृतइतिच॥हृदयात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामतिः॥यस्तिष्ठ
तिगतव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः॥समाधिमथकर्माणिमाकरोतुक

रोतुवा॥हृदयेनास्तसर्वाशोमुक्तएवोत्तमाशयः॥नैष्कर्म्येणनत
स्यार्थस्तस्यार्थोस्तिनकर्मभिः॥नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिर्वा
सनंमनः॥विचारितमलंशास्त्रंचिरमुद्ग्राहितंमिथः॥संत्यक्तवा
सनान्मौनादृतेनास्त्युत्तमंपदमितिच॥नचनिर्वासनमनस्कस्य
जीवनेहेतुव्यवहारोलुप्येतेतिशंकनीयं॥किंचक्षुरादिव्यवहा
रस्यलोपःकिंवामानसव्यवहारस्यतत्राद्यमुद्दालकःनिराचष्टे॥
वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियंस्वतः॥प्रवर्त्ततेबहिःस्वार्थेवा
सनानात्रकारणमिति॥द्वितीयंवसिष्ठोनिराचष्टे॥अयत्नोपनते
ष्वक्षिदृग्द्रव्येषुयथापुनः॥नीरागमेवपततितद्वत्कार्येषुधीर
धीरिति॥तादृश्याधियाप्रारब्धभोगंसएवोपपादयतिपरिज्ञायोप
भुक्तोहिभोगोभवतितुष्टये॥विज्ञायसेवितश्चौरोमैत्रीमेतिनचौरतां
॥अशंकितोपसंप्राप्ताग्रामयात्रायथाऽध्वगैः॥प्रेक्ष्यतेतद्वदेव
ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यतइति॥भोगकालेपिसवासनेभ्योनिर्वासन
स्यविशेषमाह॥नापदिग्लानिमायांतिहेमपद्मंयथानिशि॥नेहं
तेप्रकृतादन्यद्रमंतेशिष्टवर्त्मनि॥नित्यमापूर्णतामंतःस्वच्छामिं
दुसुंदरीं॥आपद्यपिनमुंचंतिशशिनःशीततामिव॥अब्धि
वद्धृतमर्यादाभवंतिविगताशयाः॥नियतिंनविमुंचंतिमहांतो
भास्कराइवेति॥जनकस्यापिसमाधिव्युत्थितस्येदृशमेवाचर
णंपठ्यते॥तूष्णीमथचिरंस्थित्वाजनकोजनजीवितं॥व्युत्थि
तश्चिंतयामासमनसाशमशालिना॥किमुपादेयमस्तीहयत्ना
त्संसाधयामिकिं॥स्वतःस्थितस्यशुद्धस्याचितःकामेस्तिकल्प
ना॥नाभिवांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहं॥स्वस्थआत्मनि
तिष्ठामियन्ममास्तितदस्तुमे॥इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तक्रि
यामसौ॥असक्तःकर्तुमुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा॥भविष्यन्ना
नुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ॥वर्त्तमाननिमेषंतुहसन्नेवानुव
र्त्ततइति॥तदेवंयथोक्तेनवासनाक्षयेणयथोक्ताजीवन्मुक्तिर्भव
तीतिसुस्थितं॥ इतिवासनाक्षयः॥ अथजीवन्मुक्तिसाधनंम
नोनाशंचनिरूपयामः॥यद्यप्यशेषवासनाक्षयेसतिअर्थान्म

नोनश्यत्येव॥तथापिस्वातंत्र्येणमनोनाशेसम्यगभ्यस्तेसतिवास
नाक्षयोरक्षितोभवति॥नचाजिह्वत्वषंडकत्वाद्यभ्यासेनैवतद्र
क्षासिद्धेतिवाच्यं॥नष्टमनसिअजिह्वत्वादीनामर्थात्सिद्धत्वेना
भ्यासप्रयासाभावात्॥ननुमनोनाशाभ्यासस्तत्राप्यस्तीतिचेद
स्तुनामतस्यावश्यकत्वात्॥अंतरेणमनोनाशमभ्यस्ताअपिअ
जिह्वत्वादयोअस्थिराभवंति॥अतएवमनसोनाशनीयत्वंज
नकआह॥सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः॥अस्य
संसारवृक्षस्यमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोप
शांतंमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोपशमेनत
त्॥शोषयामियथाशोषमेतिसंसारपादपः॥प्रबुद्धोस्मिप्रबुद्धोस्मि
दुष्टश्चोरोयमात्मनः॥मनोनामनिहन्म्येनंमनसास्मिचिरंहृतइति॥
वसिष्ठोप्याह॥अस्यसंसारवृक्षस्यसर्वोपद्रवदायिनः॥उपायएक
एवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः॥मनसोभ्युदयोनाशोमनोनाशो
महोदयः॥ज्ञमनोनाशमभ्येतिमनोऽज्ञस्यहिशृंखला॥तावन्नि
शीथवेतालावल्गंतिहृदिवासना॥एकतत्वदृढाभ्यासाद्यावन्नविजि
तंमनः॥प्रक्षीणचित्तदर्पस्यनिगृहीतेंद्रियद्विषः॥पद्मिन्यइवहे
मंतेक्षीयंतेभोगवासनाः॥हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतान्विचूर्ण्य
च॥अंगान्यंगैःसमाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः॥एतावत्तिधरणि
तलेसुभगास्तेसाधुचेतनाःपुरुषाः॥पुरुषकथासुचगण्यानजि
तायचेतसास्वेन॥हृदयविलेकृतकुंडलउल्वणकलनाविषोम
नोभुजंगः॥यस्योपशांतिमगमत्चंद्रवदुदितंतमभ्युदयंवंदे॥
चित्तंनाभिःकिलास्येदंमायाचक्रस्यसर्वतः॥स्थीयतेचेत्तदाक्रम्य
तन्नकिंचित्प्रबाधतइति॥गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्॥मनसोनि
ग्रहायत्तमभयंसर्वयोगिनां॥दुःखक्षयःप्रबोधश्चमक्षयाशांतिरेव
च॥इतिअर्जुनेनोक्तम्॥चपलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं॥
तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करमितेतद्वचनंहठयोगविष
यम्॥अतएववसिष्ठआह॥उपविश्योपविश्यैकचित्तकेनमुहुर्मुहुः
॥नशक्यतेमनोजेतुंविनायोगमनिंदितं॥अंकुशेनविनामत्तोयथा

दुष्टमतंगजः॥ विजेतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः॥ मनोविलय
हेतूनां युक्तीनां सम्यगीरणं॥ वशिष्ठेन कृतं तावत्तन्निष्ठस्य वशे मनः॥
गृह्णतो युक्तितश्चापि द्विविधो निग्रहो मतः॥ निग्रहो धीक्रियाऽक्षा
णां हठो गोलकनिग्रहात्॥ कदाचिज्जायते कश्चिन्मनस्तेन विं
लीयते॥ अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च॥ वासनासंप
रित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः संति चित्तजये
किल॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयंति ये॥ चेतस्ते दीपमुत्सृ
ज्य विनिघ्नंति तमोंजनैः॥ विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयं॥
ते निबध्नंति नागेंद्रमुन्मत्तं बिसतंतुभिरिति॥ निग्रहो द्विविधः॥ ह
ठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति॥ तत्र चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि वाक्
पाण्यादिकर्मेंद्रियाणि तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण हठान्निगृह्यंते
॥ तद्दृष्टांतेन मनोपि तथा निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रांतिर्भवति॥
न हु तन्निगृह्यते॥ तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वा
त्॥ अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः॥ क्रमनिग्रहाय चाध्यात्मविद्या
प्राप्त्यादयश्च उपायाः॥ सा च दृश्यमिथ्यात्वं दृग्वस्तुसत्यत्वं स्वप्र
काशत्वं च बोधयति॥ तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु प्र
योजनाभावं प्रयोजनवति दृग्वस्तुन्यगोचरत्वं बुध्वा निरंधना
ग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथा च श्रूयते॥ यथा निरिंधनो वह्निः
स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति
॥ यो निरत्यायस्तु बोधितमपि तत्वं न सम्यग्बुध्यते॥ यश्च विस्म
रति॥ तयोरुभयोः साधुसंगम एवोपायः॥ साधवो हि पुनःपुन
र्बोधयंति स्मारयंति च॥ यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो
न साधूननुवर्तितुमुत्सहते॥ तस्य पूर्वोक्त विवेकेन वासनापरि
त्यागो उपायः॥ वासनानाम ति प्राबल्येन त्यक्तुमशक्यत्वे प्राण
स्पंदनिरोधो उपायः॥ प्राणस्पंदनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्॥ त
योर्निरोधे चित्तशांतिरुपपद्यते॥ प्रेरकत्वं च वसिष्ठ आह॥ द्वे बीजे
चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणं॥ एकं प्राणपरिस्पंदो द्वितीयं दृढ
भावना॥ सती सर्वगता संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यते॥ संवेदनादनंता

नितत्तोदुःखानिचेतसइति॥यथाभस्मच्छन्नमग्निर्लोहकारः दृतिभ्यां धमति॥तत्रचदृत्युत्पन्नवायुनासोग्निर्ज्वलति॥तथा॥चित्तोपादानेनकाष्ठस्थानीयेनाज्ञानेनावृत्तासंविप्राणस्पंदेनबोध्यमानाचित्तवृत्तिरूपेणप्रज्वलति॥तस्माच्चित्तवृत्तिरूपात्संविज्ज्वालारूपात्संवेदनात्दुःखान्युत्पद्यंते॥सेयंप्राणस्पंदेनप्रेरिताचित्तोत्पत्तिः॥अन्यांचसएवाह॥भावसंवित्प्रकटितामनुभूतांचराघवचित्तस्योत्पत्तिमपरांवासनाजनितांशृणु॥दृढाभ्यस्तपदार्थैकभावनादतिचंचलं॥चित्तंसंजायतेजन्मजरामरणकारणमिति॥नकेवलंप्राणवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतुपरस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति॥तदाहवसिष्ठः॥वासनावशतःप्राणस्पंदस्तेनचवासनाः॥क्रियतेचित्तबीजस्य तेनबीजांकुरक्रमइति॥अतएवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्याह॥द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यप्राणस्पंदनवासने॥एकस्मिंश्च तयोःक्षीणेक्षिप्रंद्वेअपिनश्यतइति॥तयोर्नाशोपायंनाफलंचाह॥प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया॥आसनाशनयोगेनप्राणस्पंदोनिरुध्यते॥असंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात्॥शरीरनाशदर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते॥वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचित्ततां॥प्राणस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छसितथाकुरु॥एतावन्मात्रकंमन्येरूपंचित्तस्यराघव॥यद्भावनंवस्तुनोंतर्वस्तुत्वेनरसेनच॥यदानभाव्यतेकिंचिद्धेयोपादेयरूपिय त्॥स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंनजायते॥अवासनत्वात्सततंयदानमनुतेमनः॥अमनस्तातदोदेतिपरमोपशमप्रदेति॥अमनस्तानुदयेशांत्यभावमाह॥चित्तयस्यदृढाक्रांतंनमित्राणिनबांधवाः॥शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमानवमिति॥आसनाशनयोगेनेतियदुक्तंतत्रासनस्यलक्षणमु पायंफलंचत्रिभिःसूत्रैःपतंजलिःसूत्रयामास॥स्थिरसुखमासनं॥प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां॥ततोद्वंद्वानभिघातइति॥पद्मकस्वस्तिकादिनायादृशेनदेहस्थापनरूपेणयस्यपुरुषस्यावयवव्यथानुत्पत्तिलक्षणंसुखं॥देहचलत्सादित्यलक्षणंस्थैर्यंचसंपद्यते॥तस्यतदे—वसुख्यमासनं॥तस्यचप्रयत्नशैथिल्यंलौकिक

उपायः॥गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानयागहोमादिविषयोयः
प्रयत्नोमानसउत्साहः॥तस्यशैथिल्यंकर्तव्यं॥अन्यथासउत्सा
हःबलात्देहसुस्थाप्ययत्रक्वापिप्रेरयतिअलौकिकउपायश्च
फणासहस्रेणधरणींधारयित्वास्थैर्येणावतिष्ठतेयोयमनंतसए
वाहमस्मीतिध्यानं॥चित्तस्यानंतेसमापत्तिः॥तयायथोक्तासन
संपादकमदृष्टंनिष्पद्यते॥सिद्धेचासनेशीतोष्णसुखदुःखावमाना
दिद्वंद्वैर्यथापूर्वंनाभिहन्यते॥तथाविधस्यचासनस्ययोग्योदेशः।
श्रूयते॥विविक्तदेशेचसुखासनस्थःशुचिःसमग्रीवशिरःशरीरइ
ति॥समेशुचौशर्करवह्निवालुकादिभिर्विवर्जितेशब्दजलाश्रया
दिभिः मनोनुकूलेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिवाताश्रयेणप्रयोजये
तइतिचसोयमासनयोगः॥अन्नयोगस्तुमिताहारत्वं॥अत्या
हारमनाहारंनित्यंयोगीविवर्जयेत्॥इतिश्रुतेः॥भगवताप्युक्तम्
नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः॥नचातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतोनैवचार्जुन॥युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु॥यु
क्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति॥जितासनस्यप्राणाया
मेनमनोविनाशःश्वेताश्वतरैराम्नायते॥त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरी
रंहृदींद्रियाणिमनसासन्निवेश्य॥ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्।
स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानि॥प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षी
णेप्राणेनासिकयोःश्वसीत॥दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनो
धारयेताप्रमत्तः॥योगीद्विविधः॥विद्यामदाद्यासुरीसंपद्रहि
तस्तत्सहितश्चेति॥तयोराद्यस्यब्रह्मध्यानेनमनसिनिरुद्धेसति
तन्नांतरीयकतयाप्राणोनिरुध्यते॥तंप्रतित्रिरुन्नतमितिमंत्रः
पठितः॥द्वितीयस्याभ्यासेनप्राणेनिरुद्धेतन्नांतरीयकतयाम
नोनिरुध्यते॥तंप्रतिप्राणान्प्रपीड्येतिमंत्रप्रवृत्तः॥प्राणपीड
नप्रकारोवक्ष्यते॥तेनचपीडनेनयुक्तचेष्टोभवति॥मनश्चेष्टा।
विद्यामदादयोनिरुध्यंते॥प्राणनिरोधेनचित्तदोषनिरोधे दृ
ष्टांतोन्यत्रश्रूयते॥यथापर्वतधातूनांदह्यंतेधमनान्मलाः॥
तथेंद्रियकृतादोषादह्यंतेप्राणनिग्रहादिति॥अत्रोपपत्तिर्वा।

सिष्ठेन दर्शिता ॥ यः प्राणपवनस्पंदः चित्तस्पंदः स एव हि ॥ प्राणस्पं
दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैरिति ॥ मनोवाक्चक्षुरादींद्रियदे
वताः स्वस्वव्यापारं निरंतरं करिष्याम इति व्रतं धृत्वा श्रमरूपेण मृ
त्युना ग्रस्ताः स च मृत्युः प्राणं नाप्नोत्ततो निरंतरमुच्छ्वसन्निःश्वसन् सो
कुर्वन्नपि प्राणेन श्राम्यति ॥ तदा विचार्य देवताः प्राणरूपं प्रविश
न् ॥ सोयमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते ॥ अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरं
श्चासंचरंश्च न व्यथते यो न रिष्यति हंतस्यैव सर्वे रूपमसामेति ॥
एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायंते प्राणा इति ॥ अ
त इंद्रियाणां प्राणरूपत्वान्नाम प्राणाधीनचेष्टावत्त्वं ॥ तच्चांतर्यामि
ब्राह्मणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रूयते ॥ वायुर्वै गौतम सूत्रं ॥ वायुना वै गौ
तम सूत्रेणायं च लोकः ॥ परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धा
नि भवंति ॥ तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानी
ति ॥ वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवंतीति ॥ अत प्राणमन
स्पंदयोः सहभावित्वात्प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते ॥ ननु सहस्पंदो
न युक्तः सुषुप्तौ चेष्टमानेपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् न ॥ विली
नत्वेन तदानीं मनस एवाभावात् ॥ ननु क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्व
सीतेति हि व्याहृतं न हि क्षीणप्राणस्य मृतस्य श्वासं क्वचित्पश्यामः
नापि श्वसतो जीवतः प्राणक्षयोस्ति ॥ मैवं ॥ अनुल्वणत्वस्य क्षय
त्वेनात्र विवक्षितत्वात् ॥ यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य
पर्वतमारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान् भवति ॥ न तावा
न्स्ववस्थितस्यासीनस्य वा विद्यते ॥ तथा प्राणायामपाटवोपेत
स्य तस्याल्पः श्वासो भवति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते ॥ भूत्वा तत्राय
तप्राणः शनैरेव समुच्छ्वसेदिति ॥ यथा दुष्टैरश्वैरुपेतो रथो मार्गं त्यक्त्वा
यत्र क्वापि नीयते ॥ स च सारथिना दृढमश्वरज्जुमाकृष्य मार्गेषु पु
नर्धार्यते ॥ तथेंद्रियैर्वासनाभिरितस्ततो नीयमानं मनः प्राणरज्ज्वा
दृढं धारितायां धार्यते ॥ प्राणाश्च पीडयेदिति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्र
कारोऽन्यत्र श्रूयते ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ प्राणायामास्त्रयः प्रो

का रेचपूरककुंभकाः॥ उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकं ॥ शून्यभावेन युंजीयाद्रेचकस्येति लक्षणं॥ वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः॥ एवं वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणं॥ नोच्छ्वसेन्न च निःश्वासेन्नैव गात्राणि चालयेत्॥ एवं तावन्नियुंजीत कुंभकस्येति लक्षणमिति॥ शरीरांतर्गतं वायुं बहिर्निःसारयितुं उत्क्षिप्य शरीरमाकाशं शून्यं निरात्मकं वायुरहितं कृत्वा स्वल्पमपि वायु अप्रवेश्य शून्यभावेनैव नियमयेत्॥ तदिदं रेचकं भवति॥ कुंभको द्विविधः॥ आंतरो बाह्यश्चेति॥ तदुभयं च वसिष्ठ आह॥ अपानेस्तंगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि॥ ता वत्सा कुंभकावस्था योगिभिर्यानुभूयते॥ बहिरस्तंगते प्राणे यावन्नापानउद्भवः॥ तावत्पूर्णसमावस्थं बहिष्ठं कुंभकं विदुरिति॥ आंतो च्छ्वासनिश्वासौ प्राणापानौ उच्छ्वास आंतरकुंभविरोधी निःश्वासो बाह्यकुंभविरोधी गात्रचालनमुभयविरोधि तस्मिन्सति निश्वासोच्छ्वासयोरन्यतरस्यावश्यंभावित्वात्॥ पतंजलिरपि आसनानंतरभाविनं प्राणायामं सूत्रयामास॥ तस्मिन्सति निश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ननु कुंभके गत्यभावेपि रेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिश्वासगतौ विद्येते इति चेन्न॥ अधिकमात्राभ्यासेन स्वभावसिद्धायाः समप्राणगतेः विच्छेदात्॥ तमेवाभ्यासं सूत्रयति॥ बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिः देशकालसंख्यादिभिः परिदृष्टो दीर्घः सूक्ष्म इति॥ रेचको बाह्यवृत्तिः पूरक आंतरवृत्तिः कुंभकस्तंभवृत्तिः तत्रैकैको देशादिभिः परीक्षणीयः तद्यथा॥ स्वभावसिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसंमुखे द्वादशांगुलपर्यंते श्वासः समाप्यते॥ अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वा वायुर्निर्गच्छति॥ चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंते षट्त्रिंशदंगुलपर्यंते वा समाप्तिः॥ अत्र रेचके प्रयत्नातिशये सति नाभ्यादिप्रदेशक्षोभेणांतर्निश्चेतुं शक्यं॥ बहिस्तु सूक्ष्मं तूलं धृत्वा तच्चालनेन निश्चेतव्यं॥ सेयं देशपरीक्षा॥ रेचककाले प्रणवस्यावृत्तयो दशविंशतित्रिंशदादिभिः कालपरीक्षा अस्मिन्मासे प्रतिदिनं दशरेचका आगामिमासे विंशति उत्तरमासे त्रिंशत् इत्यादिभिः संख्याप

रिक्षा यथोक्तदेशकालविशिष्टाः प्राणायामा एकस्मिन् दिने दशविंशतित्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरिक्षा पूरकेप्येवं योजनीयं यद्यपि कुंभके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते॥ तथापि कालसंख्याव्याप्तिरवगम्यते इति यथा घनीभूतस्तूलपिंडः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च भवति॥ तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मश्च संपद्यते॥ रेचकादिभ्यो त्रिभ्यो न्यं प्रकारं सूत्रयति॥ बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति॥ यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेच्यानंतरं क्रियमाणो बहिः कुंभको यथाशक्ति वायुमापूर्यानंतरं क्रियमाणोंतःकुंभकः रेचकपूरकावनादृत्य केवलः कुंभकोभ्यस्यमानः पूर्वत्रापेक्ष्या चतुर्थो भवति॥ निद्रातंद्र्यादिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयं॥ दोषरहितानां च तुर्थ इति विवेकः॥ प्राणायामफलं सूत्रयति॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणमिति॥ प्रकाशस्य तत्त्वस्यावरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुः तस्य क्षयो भवति॥ फलांतरं सूत्रयति॥ धारणासु योग्यता मनस इति॥ आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्ये ब्रह्मरंध्रादिदेशविशेषे चित्तस्य स्थापनं धारणा देशबंधश्चित्तस्य धारणेति सूत्रणात्॥ श्रुतिश्च मनःसंकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति॥ प्राणायामेन रजोगुणकारितात् चांचल्यात् तमोगुणकारितादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां योग्यं भवति॥ प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया इति॥ अत्र स्थेन युक्तिशब्देन योगिजनप्रसिद्धशिरोरूपमेरुचालनं॥ जिह्वाग्रेण घंटिकाभ्रामणं नाभिचक्रे ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदोषधसेवा चेत्येवमादिकं गृह्यते तदेवमध्यात्मविद्यासाधुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपाया दर्शिताः॥ अथ तदुपायभूतं समाधिं वक्ष्यामः॥ पंचभूम्सु तेतस्य चित्तस्य भूमित्रयत्यागेनावशिष्टं भूमिद्वयं समाधिः॥ चित्तभूमयश्च योगभाष्यकृता दर्शिताः॥ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमय इति॥ आसुरसंपल्लोकशास्त्रदेहवासनाप्रवर्तमानं चित्तं क्षिप्तं॥ निद्रातंद्रा

दिग्रस्तं मूढं। कादाचित्कध्यानयुक्तं क्षिप्ताद्विशिष्टत्वाद्विक्षिप्तं॥ त
त्र क्षिप्तमूढयोः॥ समाधिशंकैव नास्ति॥ विक्षिप्ते तु चेतसि विक्षेपोप
सर्जनीभूतः समाधिर्योगपक्षे न वर्तते॥ विक्षेपांतर्गतत्वात् दहनांत
र्गतबीजवत्सद्यएव नश्यति॥ यस्त्वेकाग्रे तु चेतसि संभूतमर्थं द्योतय
ति॥ क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबंधादिश्लथयति॥ निरोधमभिमुखीक
रोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते॥ सर्ववृत्तिनिरोधे तु असंप्रज्ञा
तः समाधिः॥ तत्र संप्रज्ञातसमाधिभूमिकैकाग्रतां सूत्रयति॥ शां
तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इति॥ शांतोऽतीत उ
दितो वर्तमानप्रत्ययाश्रितवृत्तिः अतीतप्रत्ययो यं पदार्थं गृह्णाति
तमेव चेदुदितो गृह्णीयात्तावुभौ तुल्यौ भवतः॥ तादृशश्चित्तस्य
परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते॥ एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणं समाधिं सू
त्रयति॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणा
म इति रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान् पदार्थान् गृह्णा
ति॥ तस्य रजोगुणस्य निरोधाय क्रियमाणेन योगिनः प्रयत्नविशे
षेण दिने दिने सर्वार्थता क्षीयते॥ एकाग्रता चोदेति॥ तादृशश्चि
त्तस्य परिणामः समाधिरित्युच्यते॥ तस्य समाधेरष्टांगेषु यमनि
यमासनप्राणायामप्रत्याहाराः पंच बहिरंगानि॥ तत्र यमान्
सूत्रयति॥ अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति॥
हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मेभ्यो योगिनं यमयंतीति यमाः॥ नियमान्
सूत्रयति॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इ
ति॥ जन्महेतोः काम्यधर्मान्निवर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामधर्मे निय
मयंति प्रेरयंतीति नियमाः॥ यमनियमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यं स्म
र्यते॥ यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः॥ यमान्पतत्यकुर्वा
णो नियमान्केवलान्भजन् पतति नियमवानयमेष्वसक्तो न तु य
मवान्नियमालसोऽवसीदेत्॥ इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या य
मबहुलेष्वनुसंदधीत बुद्धिमिति॥ यमनियमफलानि सूत्रयति
तत्सन्निधौ वैरत्यागः॥ क्रियाफलाश्रयत्वं सत्योपस्थानं॥ वीर्यला
भः॥ जननादिभयाभावः जन्मकथंतासंबोधः॥ शौचात्स्वांगजु

शुश्रूषा परैरसंसर्गः॥ सत्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शन।
योग्यत्वानि च संभवंति॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः॥ कायेंद्रिय
शुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति॥ आसनप्राणायामौ व्या।
ख्यातौ॥ प्रत्याहारं सूत्रयति॥ स्वविषयाऽसंप्रयोगे चित्तस्वरूपा
नुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहार इति॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधा विष
यास्तेभ्यो निवर्त्तिताः श्रोत्रादयः चित्तस्वरूपमनुकुर्वंतीवव्यतिष्ठं
ते॥ श्रुतिश्च भवति॥ शब्दादिविषयाः पंच मनश्चैवातिचंचलं॥
चिंतयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यत इति॥ शब्दादयो विष
या येषां श्रोत्रादीनां ते श्रोत्रादयो पंच मनः षष्ठानामेतेषामनात्मरू
पेभ्यः शब्दादिभ्यो निवर्त्तनमात्मरश्मित्वेन चिंतनं प्रत्याहारः स इत्य
र्थः॥ प्रत्याहारफलं सूत्रयति॥ ततः परमावश्यतेंद्रियाणामिति
॥ धारणाध्यानसमाधीन् सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति॥ देशबंधश्चित्त
स्य धारणा॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं।
स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति॥ आधारादिदेशाः पूर्वमुक्ताः॥ इ
देशांतरं श्रूयते॥ मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान्
॥ धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति॥ यत्सर्वं वस्तु संक
ल्पकं मनः ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि तदात्मानमेव संकल्पय नुनल
न्यदित्येवं विधः प्रयत्न आत्मनि संक्षेपः॥ प्रत्ययस्यैकतानता ध्या
नं तत्त्वैकविषयप्रवाहः स च द्विविधः॥ विच्छिद्य विच्छिद्य जायमा
नः संततश्चेति॥ तावुभौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः॥ तदुभयं
सर्वानुभवयोगिना दर्शितं॥ चित्तैकाग्र्यवतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते
॥ तत्साधनमतो ध्यानं यथावदुपदिश्यते॥ विलाप्य वि॰ कृतिं
कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात्। परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानंदं विचिं
तयेदिति॥ ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना॥ संप्रज्ञात
समाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षत इति॥ तं च भगवत्पादा उदा
जह्रुः॥ दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरं॥
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ॥ दृशिशुद्धो

हमविक्रियात्मकोनमेस्तिकश्चिद्विषयःस्वभावतः॥पुरस्तिरश्चोर्द्ध
मधश्चसर्वतःसंपूर्णभूमात्वजआत्मनिस्थितः॥अजोमरश्चैवत
थाजरोमृतःस्वयंप्रभःसर्वगतोहमद्वयः॥नकारणंकार्यमतीव
निर्मलःसदैवतृप्तश्चततोविमुक्तॐमिति॥ननुसंप्रज्ञातसमा
धिरंगीसकथंध्यानानंतरभाविनोऽष्टमांगस्यसमाधेःस्थानेउदा
हृतः॥नायंदोषः॥अत्यंतभेदाभावात्॥यथावेदमधीयानोमाणव
कःपदेपदेस्खलन्पुनःपुनःसमादधाति॥अधीतवेदःसावधा
नोनस्खलति॥अध्यापकोनिरवधानस्तंद्रींकुर्वन्नपिनस्खल
ति॥तथाविषयैक्येपिपरिपाकतारतम्येनध्यानसमाधिसंप्रज्ञात
नामवांतरभेदोवगंतव्यः॥धारणादित्रयंमनोविषयत्वात्संप्र
ज्ञातेंतरंगं॥यमादिपंचकंतुबहिरंगं॥तदेतत्सूत्रयति॥त्रयमंतरंग
पूर्वेभ्यइति॥ततःकेनापिपुण्येनांतरंगप्रथमंलब्धेबहिरंगलाभा
यनातिप्रयासःकर्तव्यः॥यद्यपिपतंजलिनाभौतिकभूततन्मात्रें
द्रियाहंकारादिविषयाःसविकल्पकसमाधयोबहुधाप्रपंचिता
स्तथापितेषामंतर्द्धानादिसिद्धिहेतुत्वान्मुक्तिहेतुसमाधिविरो
धित्वान्नास्माभिस्तत्रादरःक्रियते॥तथाचसूत्रितं॥तेसमाधावुप
सर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति॥स्थान्युपमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनर
निष्टप्रसंगादिति॥स्थानिनोदेवाःउद्दालकोदेवैरामंत्रितोप्यवज्ञा
यदेवान्निर्विकल्पकसमाधिमेवचकारेत्युपाख्यायते॥प्रश्नोत्त
राभ्यामप्येवंगम्यते॥ ॥श्रीरामः॥ ॥जीवन्मुक्तशरीराणांकथमा
त्मविदांवर॥शक्तयोनेहदृश्यंतेआकाश गमनादिकाः॥वसिष्ठः
॥अनात्मविदमुक्तोपिनभो विहरणादिकं॥द्रव्यमंत्रक्रियाका
लाःतैसहयुक्तिःयोगःतेनद्रव्यादियुक्तःसन्प्राप्नोतीत्यर्थः॥द्रव्य
मंत्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोत्येवराघव॥नात्मज्ञस्यैषविषयआत्म
ज्ञोह्यात्ममात्रदृक्॥आत्मनात्मनिसंतृप्तोनाविद्यामनुधावति॥
येकेचनजगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः॥कथंतेषुकिलात्मज्ञ
स्त्यक्ताविद्योनिमज्जति॥द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्तयोसाधुसि
द्धिदाः॥परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्चन॥सर्वेच्छाजालसं

श्रांता वात्मलाभोदयो हि यः स कथं सिद्धि वांछायांमग्नचित्तेन लभ्यतइति॥ न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रंजयंत्यमी॥ नागरं नागरीकांतिं कुग्रामललना इवेति॥ अपि शीतरुचा केसु तीक्ष्णे चेंदुमंडले॥ आप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी॥ चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरंतीह शक्तयः॥ इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलमिति च॥ आत्मविषयैस्तु संप्रज्ञातसमाधिः वासनाक्षयस्य निरोधसमाधेश्च हेतुः तस्मात्तत्रादरः कृतः॥ अथ पंचमभूमिरूपो निरोधसमाधिर्निरूप्यते॥ तं च निरोधं च सूत्रयति॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति॥ व्युत्थानसंस्काराः समाधिविरोधिनस्ते चोद्दालकस्य समाधौ उदाहृताः॥ कदाहं त्यक्तमनने पदे परमपावने॥ चिरं विश्रांतिमेष्यामि मेरुशृंगइवांबुदः॥ इति चिंतापरवशो बलादुद्दालको द्विजः॥ पुनः पुनरूपविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह॥ विषयैर्नीयमाने तु चित्ते मर्कटचंचले॥ न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीं॥ कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरं॥ तस्यागच्छच्चित्तकपिरंतरस्पर्शसंज्ञयात्॥ कदाचिदंतरस्पर्शाद्बाह्यं विषयमाददे॥ तस्योड्डीयमनो याति कदाचित्त्रस्तपक्षिवत्॥ कदाचिदुदितार्काभं तेजः पश्यति विस्तृतं॥ कदाचित्केवलं व्योम कदाचिन्निविडं तम इति॥ आगच्छतो यथाकामं प्रतिभासान्पुनः पुनः॥ अच्छिनन्मनसा शूरः खड्गेनेव रणे रिपून्॥ विकल्पौघे समालूने सोपश्यद्धृदयांबरे॥ तमः छन्नविवेकार्कलोलकज्जलमेचकं॥ तमप्युत्सादयामास सम्यक्ज्ञानविवस्वता॥ तमस्युपरते स्वांते तेजः पुंजं ददर्श सः॥ तल्लुलावस्य लाञ्जा नां वनं बाल इव द्विपः॥ तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः॥ निशांजावदगान्निद्रां तामथाशु लुलावसः॥ निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समुच्चयो॥ व्योमसंविद्विहीनत्वायां मूढं तस्याभवन्मनः॥ मोहमप्येष मनसस्तन्ममाजे महाप्रायः॥ ततस्तेजस्तमो निद्रामोहादिपरिवर्जितां॥ कामप्यव

स्यामासाद्यविराश्चाममनःक्षणमितिच॥तएतेव्युत्थानसंस्का
रानिरोधहेतुनायोगिप्रयत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंचाभिभूयंतेत
द्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति॥तथासति निरोध
एकैकस्मिन्क्षणेचित्तमनुगच्छतिसोयमीदृशश्चित्तस्यनिरोधप
रिणामोभवतिननुप्रतिक्षणपरिणामिनोहिभावाऋतेचितिश
क्तेरितिन्यायेनतथाचित्तस्यसर्वदापरिणामप्रवाहोवक्तव्यः।
बाढं॥तत्रव्युत्थितचित्तस्यवृत्तिप्रवाहस्फुटः॥निरुद्धचित्तस्यतु
कथमित्याशंक्योत्तरंसूत्रयति॥ततःप्रशांतवाहितासंस्कारादि
ति॥यथासमिदाज्याहुतिप्रक्षेपेवह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्याप्रज्वल
ति॥समिदादिक्षयेप्रथमक्षणेकिंचिच्छाम्यति॥उत्तरोत्तरक्षणे
शांतिर्वर्द्धते॥तथानिरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकःप्रशमःप्रव
हति॥तत्रपूर्वपूर्वप्रशमजनितःसंस्कारएवोत्तरप्रशमस्यका
रणं॥तामेतांप्रशांतांप्रशांतवाहितांभगवान्विस्पष्टमुदाज
हार॥यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते॥निस्पृहःसर्व
कामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा॥यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोप
मास्मृता॥योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः॥यत्रोपरमते
चित्तंनिरुद्धंयोगसेवया॥यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्य
ति॥सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं॥वेत्तियत्रनचैवायं
स्थितश्चलतितत्त्वतः॥यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः॥
यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते॥तंविद्याद्दुःखसंयोग
वियोगंयोगसंज्ञितं॥सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसे
ति॥निरोधसमाधेःसाधनंसूत्रयति॥विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः
संस्कारशेषोन्यइति॥विरामोवृत्त्युपरमःतस्यप्रत्ययःकारणंवृत्त्यु
परमार्थःपुरुषप्रयत्नःतस्याभ्यासःपौनःपुन्येनसंपादनंतत्पूर्वक
स्तज्जन्यः॥अनंतरातीतसूत्रेसंप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपे
क्षया ऽन्यो ऽसंप्रज्ञातसमाधिस्तत्रवृत्तिरहितस्यचित्तस्वरूपस्य
दुर्लक्ष्यत्वात्संस्काररूपेणचित्तंशिष्यते॥विरामप्रत्ययजन्यत्वं
भगवान्विस्पष्टमाह॥संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशे

यतः मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या
धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ यतो
यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव व
शं नयेत् ॥ काम्यमाना स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयो मो
क्षशास्त्रकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेता अपि अना
दिअविद्यावशात्तद्दोषानाच्छाद्य तेषु विषयेषु सम्यक्त्वं संकल्प
यंति ॥ तस्माच्च संकल्पादिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपाः कामाः प्र
भवंति ॥ तथा च स्मर्यते ॥ संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः
॥ काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे इति ॥ न त्वां संकल्पयि
ष्यामि समूलस्त्वं विनश्यसि ॥ तन्न विवेकेन विषयदोषेषु साक्षात्कृ
तेषु सुनावांते पायसद्रव्यकामास्त्यज्यंते ॥ स्रक्चंदनादिविषये ब्र
ह्मलोकादिपर्यंणिमाद्यष्टैश्वर्येषु च कामास्त्याज्या इत्यभिप्रेत्य सर्वा
नित्युक्तं मासोपवासव्रतिना तस्मिन्मास्यन्नलेशेपि कामः पुनः पुनरु
देति तद्वन्मा भूदित्यशेषतदित्युक्तं ॥ कामत्यागे मनःपूर्वकप्रवृत्त्यभा
वेपि चक्षुरादीनां रूपादिषु स्वभावसिद्धा प्रवृत्तिः सापि प्रयत्नयुक्ते
न मनसैव नियंतव्या ॥ देवतादर्शनादिषु अपि अननुसरणाय समं
ततइत्युक्तम् ॥ भूमिकाजयक्रमेणोपरमं विवक्षितत्वात् शनैः शनै
रित्युक्तं ताश्च भूमिकाश्च तस्त्रः कठवल्लीषु श्रूयंते ॥ यच्छेद्वाङ्मन
सी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्म
नीति ॥ वाग्व्यापारो द्विविधः ॥ जपादिरूपः लौकिको जपादिरूपो वै
दिकश्च ॥ तत्र लौकिकस्य बहुविक्षेपकरत्वाद्बहुत्यान कालेपि योगी
तं परित्यजेत् ॥ अत एव स्मर्यते ॥ मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकांत
शीलता ॥ निस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदंडिनः इति ॥ जपादिकं
निरोधसमाधौ परित्यजेत् ॥ सेयं वाग्भूमिः प्रथमा तां भूमिं प्रयत्न
मात्रेण कतिपयैर्दिनैर्मासैर्वा दृढं विजित्य पश्चाद्द्वितीयायां मनोभू
मौ प्रयतेत ॥ अन्यथा बहुभूमिकप्रासाद इव तत्प्रथमभूमिकापाते
नैवोपरितन्यो योगभूम्यो विनश्येयुः ॥ यद्यपि चक्षुरादयो निरोद्ध
व्यास्तथापि तेषां वाग्भूमौ मनोभूमौ वांतर्भावो द्रष्टव्यः ॥ ननु वाचं म

नसि नियच्छेदित्यनुपपन्नं॥ नहींद्रियस्येंद्रियांतरे प्रवेशोस्ति॥मैवं॥
प्रवेशस्यास्याविवक्षितत्वात्॥नानाविक्षेपकारिणोवाङ्मनसयो
र्मध्ये प्रथमतो वाग्व्यापारनियमेन मनोव्यापारमात्रपरिशेष इह
विवक्षितः॥गोमहिषाश्वादीनामिव वागिंद्रियमे स्वाभाविके संपन्ने ततो
ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत्॥आत्मा त्रिविधः॥ज्ञानात्मा महानात्मा
शांतात्मा चेति॥ज्ञानात्मत्र स्थित आत्मेति ज्ञातृत्वोपाधिरहंकारो
त्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः॥करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्त
त्वात्॥अहंकारो द्विविधः॥विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति॥अयमह
मेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानः सामान्यरूपः॥सच सर्वव्य
क्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते॥ताभ्यामहंकाराभ्यामुपहितौ द्वाव
ात्मानौ॥निरुपाधिकः शांतात्मा तदेतत्सर्वमंतर्बहिर्भावेन वर्तते॥शां
त आत्मा सर्वांतरस्तस्मिन्नेकरसस्तस्मिन्नाश्रितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं
मूलप्रकृतिः साच प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्तत्वं नाम धृत्वा
व्यक्ती भवति॥ततो बहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण
ततो बहिर्वागादींद्रियरूपेण तदेतदभिप्रेत्योत्तरमांतरत्वं विविन
क्ति श्रुतिः॥इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः॥मनसस्तु परा बु
द्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इ
ति॥एवं सति अत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनं करणरूपं म
नोहंकर्तरि नियच्छेत्॥मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं शेषये
त्॥नचैतदशक्यमिति वाच्यं॥तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदु
ष्करमिति॥वदंतमर्जुनं प्रति भगवतोत्तराभिधानात्॥असंशयं म
हाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं॥अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृ
ह्यते॥असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः॥वश्यात्मना तु य
तता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥इत्यभ्यासवैराग्ये पतंजलिसूत्रोदा
हरणेन व्याख्यास्यते॥पूर्वं पूर्वं भूमिदार्ढ्यरहितोऽसंयतात्मा॥त
त्सहितो वश्यात्मा उपायतः प्राप्तिं गौडाचार्याः सदृष्टांतमाहुः॥
उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना॥मनसो निग्रहस्तद्व
द्भवेदपरिखेदतः॥बहुभिर्न विरोद्धव्यं एकेनापि बलीयसा॥सप

रामवमाप्नोतिसमुद्रइवटिट्टिभात्।।इत्यत्रसंप्रदायविदआख्यायि
कामाचक्षते।।कस्यचित्किलपक्षिणोंडानितीरस्थान्युदधिरूर्मिवे
गेनापजहार।।तंचसमुद्रंशोषयामीतिप्रवृत्तःसचपक्षीस्वमुखाग्रेण
कैकैकंजलबिंदुंप्रतिक्षिपति।।तदाबहुभिःपक्षिभिर्बंधुवर्गैर्वार्य
माणोप्यनुपरतःप्रत्युततानपिसहकारिणोवव्रे।।तांश्चपतनोत्प
तनाभ्यांबहुधाक्लिश्यतःसर्वानवलोक्यकृपालुर्नारदोगरुडंसमी
पेप्रेषयामास।।ततोगरुडपक्षपातेनशुष्यन्समुद्रोभीतस्तान्यंडानि
पक्षिणेददौ।।एवमखेदेनमनोनिरोधेपरमधर्मेप्रवर्तमानंयोगिन
मीश्वरोनुगृह्णाति।।अखेदश्चमध्येमध्येतदनुकूलव्यापारमिश्रणेन
संपद्यते।।यथौदनंभुंजानस्तत्तद्ग्रासांतरेव्यंजनशाकादीनास्वादय
तितद्वत्।।इदमेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह।।चित्तस्यभोगैर्द्वौभागौशास्त्रे
णैकंप्रपूरयेत्।।गुरुशुश्रूषयाभागंअव्युत्पन्नस्यसंक्रमः।।किंचि
द्व्युत्पत्तियुक्तस्यभागंभोगैःप्रपूरयेत्।।गुरुशुश्रूषयाभागौभागंशास्त्रा
र्थचिंतया।।व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूरयेच्चेतसोन्वहं।।द्वौभागौशास्त्रवै
राग्यैर्द्वौध्यानगुरुपूजयेति।।भोगशब्देनात्रजीवनहेतुभिक्षाटनादि
व्यापारोवर्णाश्रमोचितव्यापारश्चोच्यते।।घटिकामात्रंमुहूर्तंवायथा
प्राप्तियोगमभ्यस्यततोमुहूर्तंशास्त्रश्रवणेनपरिचर्ययावागुरून
नुगम्यमुहूर्तंस्वदेहमनुसृत्यमुहूर्तंयोगशास्त्रंपर्यालोच्यपुनर्मुहूर्तं
योगमभ्यसेत्।।एवंयोगप्राधान्येनव्यापारांतराणिमेलयित्वानिद्राकु
अभ्यासस्यशयनकालेतद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्गणयेत्।।ततःपरेद्यु
र्वापरपक्षेवापरमासेवायोगमुहूर्तान्वर्द्धयेत्।।तथाचैकैकस्मिन्मुहू
र्तेएकैकक्षणयोगेविसंवत्सरमात्रेणभूयान्योगकालोभवति।।नचै
वंयोगैकपरत्वेव्यापारांतराणिलुप्येरन्नितिशंकनीयं।।लुप्तर
क्तस्यव्यापारस्यैवयोगेधिकारात्।।अतएवविद्वत्संन्यासोपेक्ष्यते
।।तस्मात्तदेकनिष्ठःपुमानध्येतृवणिगादिवत्।।क्रमेणयोगारू
ढोभवति।।यथाध्येतामाणवकःपादंपादमर्द्धर्चंमृचमृग्द्वयंवर्गंच
क्रमेणपठन्दशवर्षैरध्यापकोभवति।।यथाचवाणिज्यंकुर्वन्स्व
कनिष्कद्विनिष्कादिक्रमेणलक्षपतिःकोटिपतिर्वाभवति।।तथाता

भ्यांवणिक्अभ्येत्स्भ्यांसहैवोपक्रम्यमत्सरग्रस्तइवभुंजानस्तावता।
कालेनकुतोनयोगमारोहेत्॥तस्मात्पुनःपुनःप्राप्यमाणान्संकल्प
विकल्पानुद्दालकवत्पुरुषप्रयत्नेनपरित्यज्याहंकर्तरिज्ञानात्मनि
मनोनियच्छेत्॥तामेतांद्वितीयभूमिकांविजित्यबालमूकादिवन्निर्म
नस्त्वेस्वाभाविकेसतिततोविशेषाहंकाररूपंविस्पष्टंज्ञानात्मानमस्य
शेषसामान्याहंकारेमहत्तत्त्वेनियच्छेत्॥यथास्वल्पांनदींप्राप्तवतोवि
शेषाहंकारःसंकोचोभवति॥सेयंलोकप्रसिद्ध्यातंद्राताकिर्का।
भिमतनिर्विकल्पकज्ञानेनचसमानामहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था
तृतीयाभूमिः॥अस्यांचाभ्यासपाटवेनवशीकृतायांतमेतंसामान्या
हंकाररूपंमहांतमात्मानंनिरुपाधितयाशांतेचिदेकरसस्वभावेनि
यच्छेत्॥महत्तत्त्वंतिरस्कृत्यचिन्मात्रंपरिशेषयेत्॥अत्रापिपूर्वोक्त।
विस्मृतिप्रयत्नएवततोप्यतिशयेनोपायलाभापद्यते॥यथाशास्त्रा
भ्यासेप्रवृत्तस्यस्खलतः प्राक्प्रतिग्रंथंव्याख्यानापेक्षायामपिव्यु।
त्पन्नस्यस्वतएवोत्तरग्रंथार्थःप्रतिभाति॥तथासम्यग्वशीकृतपूर्वभू
मेर्योगिनउत्तरभूम्युपायःस्वतएवप्रतिभाति॥तदाहयोगभाष्यका
रः॥योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्तते॥यौप्रमत्तस्तुयोगेनसयो
गीरमतेचिरमितियोगउत्तरभूमिकायोगेनज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रव
र्ततेयोयोगाप्रमत्तःयोगेनपूर्वभूमिकोत्तरभूमिकायोगेनसयोगेरम
तेचिरमिति॥ननुमहत्तत्त्वशांतात्मनोर्मध्येमहत्तत्त्वोपादानमव्यक्ता
ख्यंतत्त्वंश्रुत्योदाहृतं॥तत्रकुतोनियमनंनाभिधीयतइतिचेन्न॥
लयप्रसंगादितिब्रूमः॥यथाघटोऽनुपादानेजलेनिरुध्यमानोनली
यते॥उपादानभूतायांतुमृदिलीयते॥तथामहत्तत्त्वमात्मनिनली
यते॥अव्यक्तेतुलीयते॥नचस्वरूपलयःपुरुषार्थः॥स्वात्मदर्शना
नुपयोगात्दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति॥
पूर्ववाक्येऽभिधायसूक्ष्मत्वसिद्ध्येनिरोधस्याभिधानात्॥लयस्य
प्रतिदिनंसुषुप्तौस्वतःसिद्धत्वेनप्रयत्नवैयर्थ्याच्च॥ननुधारणाध्या
नसमाधिसाध्यस्यसंप्रज्ञातस्यैकाग्रावृत्तिरूपत्वेनदर्शनेहेतुत्वेपि।
शांतात्मन्यवरुद्धस्यासंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्यचित्तस्यवृत्तिरहितत्वे

नसुषुप्तिवन्नदर्शनहेतुत्वमितिचेन्न॥स्वतःसिद्धस्यदर्शनस्यनि
वारयितुमशक्यत्वात्॥अतएवश्रेयोमार्गेभिहितम्॥आत्मना
त्माकारंस्वभावतोवस्थितंसदाचितंआत्मैकाकारतयातिरस्कृता
नात्मदृष्टिर्विदधीतेति॥यथाघटोउत्पद्यमानःस्वतोवियत्पूर्णएवो
त्पद्यते॥जलतंदुलादिपूरणंउत्पन्नेघटेपश्चात्पुरुषप्रयत्नेन
भवति॥तत्रजलादौनिःसारितेपिनवियन्निःसारयितुंशक्यते॥मु
खपिधानेपिअंतर्वियद्वतिष्ठतएव॥तथाचित्तमुत्पद्यमानमा
त्मचैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते॥उत्पन्नेचित्तेपश्चान्मूषनिक्तद्रुतताम्र
वद्घटपटरूपरसमुखदुःखादिवृत्तिरूपत्वंभोगहेतुधर्माधर्मादि
वशाद्भवति॥तत्ररूपरसाद्यनात्माकारेनिवारितेपिनिर्निमित्तश्चिदा
कारोननिवारयितुंशक्यते॥ततोनिरोधसमाधिनानिर्वृत्तिकेनसं
स्कारमात्रशेष्यतयासूक्ष्मत्वेनचिदात्ममात्राभिमुखत्वादेकाग्रेण
चित्तेननिर्विघ्नमात्मानुभूयते॥अनेनैवाभिप्रायेणवार्तिककारस्स
र्वानुभवयोगिनावाहतुः॥घटदुःखादिरूपित्वंधियोधर्मादिहेतु
तः॥निर्हेतुत्वात्मसंवोधरूपित्वंवस्तुवृत्ततः॥प्रशांतवृत्तिकंचित्तंप
रमानंददायकं॥असंप्रज्ञातनामायंसमाधिर्योगिनांप्रियइति॥
आत्मदर्शनस्यस्वतःसिद्धत्वेप्यनात्मवारणायनिरोधाभ्यासः॥
अतएवोक्तम्॥आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेदिति
योगशास्त्रस्यचित्तचिकित्सकसमाधिमात्रेप्रवृत्तत्वान्निरोधसमा
धावात्मदर्शनंनसाक्षादुक्तं॥भाग्यांतरेणत्वभ्युपगम्यते॥योगश्चि
त्तवृत्तिनिरोधइतिसूत्रयित्वातदाद्रष्टुःस्वरूपेणावस्थानमितिसू
त्रणात्॥यद्यपिनिर्विकारोद्रष्टासदास्वरूपएवावतिष्ठते॥तथापि
वृत्तिषूत्पद्यमानासुतत्रचिच्छायायांप्रतिबिंबितायांतदविवेकाद्
स्वस्थइवदृष्टाभवति॥तदप्यनंतरसूत्रेणोक्तं॥वृत्तिसारूप्यमि
तरत्रेति॥अन्यत्रापिसूत्रितम्॥सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषोभोगःपरार्थत्वादिति॥चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदा
कारापत्तौस्वबुद्धिसंवेदनमितिच॥निरोधसमाधिनाशोधितेत्वं
पदार्थेसाक्षात्कृतेपितस्यब्रह्मत्वंगोचरयितुंमहावाक्येनब्रह्मवि

द्यानामकंस्वद्वयंतरमुत्पद्यते॥नचमुग्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारेनि
रोधसमाधिरेकएवोपायः॥किंतुचिज्जडविवेकेनापिपृथक्कृतेत
त्साक्षात्कारसंभवात्॥अतएववसिष्ठआह॥द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययो
गोज्ञानंचराघव॥योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणमिति॥
असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः॥प्रकारौद्वौततोदे
वोजगादपरमःशिवइति॥ननुविवेकोपियोगेपर्यवस्यतिदर्शनवे
लायामात्ममात्रगोचरायाएकाग्रवृत्तेःक्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात्॥
बाढंतथापिसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोःस्वरूपतःसाधनतश्चास्त्येवमहद्वै
लक्षण्यंवृत्त्यवृत्तिभ्यांस्फुटःस्वरूपभेदः॥साधनंतुसंप्रज्ञातस्यस
जातीयत्वाद्धारणादित्रयमंतरंगंअसंप्रज्ञातस्यतुअवृत्तिकस्यवि
जातीयत्वाद्बहिरंगं॥तथाचसूत्रं॥तदपिबहिरंगंनिर्बीजस्येति॥वि
जातीयस्यापिबहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितयाबहिरंग
त्वमविरुद्धं॥तदेवोपकारित्वंविशदयितुंसूत्रयति॥श्रद्धावीर्यस्मृ
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषामिति॥केषांचिद्देवादीनांपूर्वसूत्रे
जन्मनैवसमाधिमुक्त्वामनुष्यान्प्रत्येतदुच्यते॥ममायंयोगएवपर
मपुरुषार्थसाधनमितिप्रत्ययःश्रद्धा॥साचोत्कर्षश्रवणेनोपजायते
॥तदुत्कर्षश्चस्मर्यते॥तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधि
कः॥कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुनेति॥उत्तमलोक
साधनत्वात्॥कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसोज्योतिष्टोमादिकर्मणश्च
योगोधिकः॥ज्ञानंप्रत्यंतरंगत्वाच्चित्तविश्रांतिहेतुतयाज्ञानादप्यधि
कत्वं॥एवंज्ञानतोयोगेश्रद्धाजायते॥तस्यांचश्रद्धायांवासितायां
वीर्यमुत्साहोभवति॥सर्वथायोगंसंपादयिष्यामीति॥एतादृशे
नोत्साहेनतदातदनुष्ठेयानियोगांगानिस्मर्यंते॥तथाचस्मृत्या
सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादेसत्यृतंभराप्रज्ञोदेति॥तत्प्र
ज्ञापूर्वकःतत्प्रज्ञाकारणकोसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषांदेवादिभ्यो
ऽर्वाचीनानांमनुष्याणांसिध्यति॥तांचप्रज्ञांसूत्रयति॥ऋतंभरा
तत्रप्रज्ञेति॥ऋतं सत्यंवस्तुयाथात्म्यंबिभर्तिप्रकाशयतीतिऋ
तंभरातत्रतस्मिन्समाध्युत्कर्षजन्येअध्यात्मप्रसादेसतीत्यर्थः॥

ऋतंभरत्वोपपत्तिं सूत्रयति॥श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वादिति॥सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुषु अयोगिप्रत्यक्षं न प्रवर्तते॥आगमानुमानाभ्यां तानि वस्तूनि अयोगिभिर्ज्ञायंते॥ ते च शास्त्रानुमानजन्ये प्रज्ञे वस्तुसामान्यमेव गोचरयतः इदं तु योगिप्रत्यक्षं विशेषवस्तुगोचरत्वादृतंभरं॥तस्य योगिप्रत्यक्षस्यासंप्रज्ञातसमाधौ बहिरंगत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वं सूत्रयति॥तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधीति॥असंप्रज्ञातसमाधेर्बहिरंगसाधनमुक्त्वा तन्निरोधप्रयत्नस्यांतरंगसाधनतां सूत्रयति॥तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति॥सोयं समाधिः सुषुप्तिसमानः साक्षिचैतन्येनानुभावितुं शक्यः॥न चासौ सर्वधीवृत्तिराहित्यात्सुषुप्तिरेवेति शंकनीयं॥मनःस्वरूपसद्सत्त्वाभ्यां विशेषात्॥तदुक्तं गौडपादाचार्यैः॥निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः॥प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्योन्यतत्समः॥लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते॥तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समंतत इति॥मांडुक्यशाखायामपि स्मर्यते॥द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः॥बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते॥स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया॥न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यंति निश्चिताः॥अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः॥विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुत इति॥आद्यौ विश्वतैजसौ॥अद्वैतस्य वस्तुनोऽन्यथाग्रहणं द्वैतरूपेण प्रतिभासः॥स च विश्वतैजसयोर्वर्तमानः स्वप्न उच्यते॥तत्त्वस्याज्ञानं निद्रा सा च विश्वतैजसप्राज्ञेषु वर्तते॥ ॥तयोः स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपभूतयोर्विपर्यासो मिथ्याज्ञानं तस्मिन्विद्यया क्षीणे सति तुरीयपदमद्वैतं वस्त्वश्नुते॥नन्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्त्योर्महान् भेदः तत्र तत्त्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेन समाध्यपेक्षायामपि दृष्टतत्त्वस्य जीवन्मुक्तस्य नास्ति तदपेक्षा॥रागद्वेषादिक्लेशाबंधस्य सुषुप्त्यापि निवृत्तेः॥मैवम्॥किं प्रतिदिनं स्वतः प्राप्ताकादाचित्की सुषुप्तिर्बंधनिवर्तिका॥किं वाभ्यासेन निरंतरवर्तिनी॥आद्योपि किं सुषुप्तिकालीनस्य क्लेशाबंधस्य

निवृत्तिः किंवा कालांतरवर्तिनो नाद्यः॥ अप्रसक्तेर्न हि मूढानामपि
सुषुप्तौ क्लेशबंधः॥ अन्यथा ग्रासः प्रसज्येत॥ न द्वितीयो संभवात् न
ह्यन्यकालीनया सुषुप्त्या कालांतरवर्तिनः क्लेशस्य क्षयः संभवति॥
अन्यथा मूढानामपि जागरणस्वप्नयोः क्लेशस्य क्षयः प्रसज्येत तन्नापि
सुषुप्तेर्नैरंतर्यं अभ्यसितुं शक्यं॥ तस्याः कर्मक्षयनिवृत्तत्वात्॥ तस्मा
त्तत्त्वविदोपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षा॥ तस्य च
समाधेर्गवाश्वादिषु विवाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः॥ बालकादिवन्नि
र्मनस्त्वं द्वितीया॥ तंद्र्यामिवाहंकाररहितं तृतीया॥ सुषुप्ताविव मह
त्तत्त्वराहित्यं च तुर्या॥ तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य शौनकेनोपरमेदित्यु
क्तं॥ अत्र चोपरमेद्धृतिगृहीतया बुद्ध्या साधनं महदहंकारमनोवागा
दीनां स्वत एव तीव्रवेगेन बहिःप्रवहतां कूलंकषाया इव नद्या निरो
धे धैर्यमपेक्षितं बुद्धिर्विवेकः पूर्वभूमिर्जितानवेपि परीक्ष्य जि
तायामुत्तरभूम्युपक्रमः॥ अजितायां तु सैव पुनरभ्यसनीयेति तदा
दात्तदा विविच्यात्॥ आत्मसंस्थमित्यादिना सार्द्धश्लोकेन चतुर्थभू
म्यभ्यासोपि स्मृतः॥ गौडपादाचार्या आहुः॥ उपायेन निगृह्णीयात्
विक्षिप्तं कामभोगयोः॥ सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा॥ दुः
खं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत्॥ अजं सर्वमनुस्मृत्य जा
तं नैव तु पश्यति॥ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः॥ सक
षायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत्॥ नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसं
गः प्रज्ञया भवेत्॥ निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः॥ यदा न
लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः॥ अनिंगनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म
तत्तदेति॥ लयविक्षेपकषायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्यावस्थाः॥
तन्निरुध्यमानं चित्तं विषयेभ्यो व्यावृत्तं पूर्वाभ्यासवशात् यदि लया
य सुषुप्तये अभिमुखं भवेत्॥ तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन लयकारण
निवारणेन वा चित्तं सम्यक्प्रबोधयेत्॥ लयहेतवो निद्राशेषाऽजीर्ण
बह्वन्नश्रमाः॥ अतएवाहुः॥ समाप्य निद्रां सुजीर्णेल्पभोजी श्र
मत्याज्यबाधे विभक्तप्रदेशे सदासीत निस्तृष्ण एव प्रयत्नोथवा प्राण
रोधो निजाभ्यासमार्गादिति॥ लयादुत्थापितं चित्तं दैनंदिनप्रबोधा

भ्यासवशात् यदि कामभोगयोर्विक्षिप्येत तदा विवेकिजन प्रसिद्ध
भोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन शास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिता
द्वितीयब्रह्मतत्त्वानुस्मरणपूर्वकेन भोग्यवस्त्वदर्शनेन च पुनः पु
नर्विक्षेपाच्चित्तं शमयेत्॥कषायस्तीव्रचित्तदोषस्तीव्ररागद्वेषा
दिवासनाग्रस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षेपरहितं दुः
खैकाग्र्यमवतिष्ठते तादृशं तच्चित्तं विजानीयात्॥समाहितचित्तात्
पृथक्त्वेन असमाहितं चित्तं विवेकेनावगच्छेत्॥असमाहितमेतदि
त्यवगम्य लयविक्षेपवत्कषायस्य प्रतीकारं कुर्यात्॥समशब्देन
ब्रह्माभिधीयते॥समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरमिति स्मृतेः॥
लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते
॥तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रांत्या न चालयेत्॥सूक्ष्मया बुध्या
लयकषायभ्रांती विविच्य तस्यां समप्राप्तावतिप्रयत्नेन चित्तं स्थापये
त्॥स्थापिते तस्मिन् ब्रह्मस्वरूपभूतः परमानंदः सम्यगाविर्भवति
॥तथा चोदाहृतं॥सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियमिति॥
श्रुतिश्च भवति॥समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्म
नि यत्सुखं भवेत्॥न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकर
णेन गृह्यत इति॥ननु समाध्याविर्भूतब्रह्मानंदस्य बुद्धिग्राह्यत्वं
श्रुतिस्मृतिभ्यां अभिहितं॥आचार्यैस्तु नास्वादयेत्सुखं तत्रेति बु
द्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते॥नायं दोषः॥तत्र निरोधसुखं बुद्धिग्राह्यं
न प्रतिषिध्यते किंतु समाधिविरोधिनो व्युत्थानरूपस्य परामर्शस्यै
व प्रतिषेधात्॥यथा निदाघदिवसेषु मध्याह्ने जाह्नवीह्रदनिमग्ने
नानुभूयमानमपि शैत्यसुखं तदा वक्तुमशक्यं पश्चादुन्मग्नेना
भिधीयते॥यथा वा सुषुप्तावविद्यावृत्तिभिः सूक्ष्माभिरनुभूयमान
मपि स्वरूपसुखं तदानीं सविकल्पकेनांतःकरणवृत्तिज्ञानेन गृ
हीतुमशक्यं प्रबोधकाले तु स्मृत्या विस्पष्टं परामृश्यते॥तथा स
माधौ वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मेण वा चित्तेन सुखा
नुभवः श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः॥महदिदं समाधिसुखमन्वभूवमि
त्येतादृशो व्युत्थितस्य सविकल्पकः परामर्शो न्वास्वादनं॥तदेवा

चार्यैः प्र[ति]षिध्यते॥तमेवस्वाभिप्रायंप्रकटयितुंनिःसंगःप्रज्ञया
भवेदित्युक्तं॥प्रकृष्टंसविकल्पकंज्ञानंप्रज्ञातयासहसंगंपरित्य
जेत्॥यद्वापूर्वोक्ताध्यात्मगृहिताबुद्धिःप्रज्ञातदात्मकेनसाधनेन
सुखास्वादनतद्वर्णनादिरूपामासक्तिंवर्जयेत्॥समाधौब्रह्मानं
देनिमग्नंचित्तंयदिकदाचित्सुखास्वादनायवाशीतवातमशकाद्यु
पद्रवेणनिश्चरेत्॥तदानिश्चरत्चित्तंपुनर्निश्चलं यथाभवतित
थापरब्रह्मणासहैकीकुर्यात्॥तत्रचनिरोधप्रयत्नएवसाधनं॥एकी
भावएवयदानलीयतेइत्यनेनस्पष्टीक्रियते।अलिंगनमनाभास
मित्याभ्यांपदाभ्यांकषायसुखास्वादौप्रतिषिध्यते॥लयविक्षेपक
षायसुखास्वादेभ्योरहितंचित्तमविघ्नेनब्रह्मण्यवस्थितंभवति॥
एतदेवाभिप्रेत्यकठवल्लीषुपठ्यते॥यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिम
नसासह॥बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिं॥तांयोगइतिम
न्यंतेस्थिरमिंद्रियधारणां॥अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवा
प्ययाविति॥उपेक्षितोयोगइन्द्रियवृत्तीनांप्रभवंकरोति॥अनुष्ठित
स्तुतासांलयहेतुः॥अतएवयोगस्यस्वरूपलक्षणंसूत्रयति॥यो
गश्चित्तवृत्तिनिरोधइति॥वृत्तीनामानंत्यान्निरोधोऽशक्यइतिशं
कांवारयितुमियत्तांसूत्रयति॥वृत्तयःपंचतय्यःक्लिष्टाअक्लिष्टा
इति॥रागद्वेषादिक्लेशरूपाआसुरवृत्तयःक्लिष्टाः॥रागादिरहिता
दैववृत्तयोऽक्लिष्टाः।यद्यपिपंचस्वेवक्लिष्टानामपिअंतर्भावस्तथापि
क्लिष्टाएवनिरोद्धव्याइतिमंदबुद्धिंवारयितुंताभिःसहाक्लिष्टाउ
दाहृताः॥नामधेयलक्षणाभ्यांवृत्तिर्विशदयितुंसूत्रषट्कमाह॥प्र
माणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥प्रत्यक्षानुमानागमाःप्रमाणा
नि॥विपर्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितं॥शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्योविकल्पः॥अभावप्रत्ययालंबनावृत्तिर्निद्रा॥अनुभूत
विषयस्यासंप्रमोषःस्मृतिरिति॥वस्त्वभावःप्रतीयतेयस्मिं
स्तमस्यावरकेसतितत्तमोऽभावप्रत्ययस्तमोगुणंविषयंकुर्वती
वृत्तिर्निद्रेत्युच्यते॥अनुभूतविषयस्यासंप्रमोषस्तदनुभवजन्यम
नुसंधानं॥पंचविधवृत्तिनिरोधसाधनसूत्रंपठति अभ्यासवै

राग्याभ्यां तन्निरोध इति॥ यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुबंधनेन निवार्य्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहांतरमुत्पाद्यते॥ तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य्य समाध्यभ्यासेन प्रशांतः प्रवाहः संपाद्यते॥ मंत्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपत्वेनावृत्तिलक्षणोभ्यासः संभाव्यते॥ सर्वव्यापारोपरमरूपस्य समाधेः को नामाभ्यास इति शंकां वारयितुं सूत्रयति॥ तत्र स्थितौ यत्नोभ्यास इति॥ स्थितिर्निश्चलस्य निरोधः यत्नो मानस उत्साहः॥ स्वत एव बहिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोधयामी तिएवं विध उत्साहः॥ आवर्त्यमानोभ्यास इति उच्यते॥ अयमभ्यास इदानीं प्रवृत्तः स्वयमदृढः सन् अनादिप्रवृत्ताव्युत्थानवासनाः कथमभिभवेदित्याशंक्याभ्यपवदितुं सूत्रयति॥ स तु दीर्घकालनैरंतर्य्य सत्कारासेवितो दृढभूमिरिति॥ लोका हि मूढस्य वचनमुदाहरंति॥ विद्यमाना मु्त्वार एव वेदास्तान ध्येतुं गतस्य माणवकस्य पंच दिवसा अतीता अद्याप्यसौ नागत इति॥ तादृश एवायं योगी तदा स्याद्यदा दिवसैर्वा मासैर्वा योगसिद्धिं वांछेत्तस्मात्संवत्सरैर्जन्मभिर्वा दीर्घकालं योग आसेवितव्यः॥ तथा च स्मर्यते॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति॥ चिरमासेव्यमानोपि यदि विच्छिद्य विच्छिद्य सेव्यते॥ तर्हि उत्पद्यमानानां योगसंस्काराणां समनंतरभाविभिर्व्युत्थानकालीनैर्व्युत्थानसंस्कारैरभिभवे सति खंडनकारोत्तन्याय आपतेत्॥ अग्रे धावन् पश्चात् लुप्यमानानो विस्मरणशील श्रुतवत् किमालंवेतेति॥ तस्मान्निरंतरमासेवितव्यः सत्कार आदरः॥ अनादरेण सेव्यमाने वसिष्ठोक्तन्याय आपतेत्॥ अकर्तृ कुर्वदप्येतच्चेतश्चेत्क्षीणवासनं॥ दूरं गतमना जंतुः कथासंश्रवणे यथेति॥ अनादरो लयविक्षेपकषायसुखास्वादनानामपरिहारः॥ तस्मादादरेण सेवितव्यः॥ दीर्घकालादित्रैविध्येन सेवितस्य समाधेर्दृढभूमित्वं नाम विषयसुखवासनया दुःखवासनया वा चालयितुं अशक्यत्वं॥ तच्च भगवता दर्शितं॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः॥ यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यत इति॥ अपरलाभस्या

नाधिकंप्रकचवृत्तांतेनवसिष्ठउदाजहारकचःकदाचिदुत्थायस
माधेःप्रीतमानसः॥एकांतेसमुवाचेदमेवंगद्गदयागिरा॥किंकरोमि
कगच्छामिकिंगृह्णामित्यजामिकिं॥आत्मनापूरितंविश्वंमहाकल्पां
बुनायथा॥सबाह्याभ्यंतरेदेहेह्यधऊर्ध्वंचदिक्षुच॥इतआत्मात
तोह्यात्मानास्त्यनात्ममयंजगत्॥नतदस्तियदत्राहंनतदस्तिनय
न्मयि॥किमन्यदभिवांछामिसर्वंसंविन्मयंततं॥स्फारब्रह्मामलां
भोधौफेनाःसर्वेकुलाचलाः॥चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रि
यइति॥गुरुदुःखेनाप्यविचाल्यत्वंशिखिध्वजस्यवत्सरत्रयसमाधि
वृत्तांतेनउदाजहार॥निर्विकल्पसमाधिस्थंतत्रापश्यन्महीपतिं॥ए
जानंतावदेतस्माद्बोधयामिपरात्पदात्॥इतिसंचिंत्यचूडालासिंहना
दंचकारसा॥भूयोभूयःप्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदं॥नचचालतदाराजाम
हानादेनतेनसः॥भूयोभूयःकृतेनापितदासातंव्यचालयत्॥चा
लितःपातितोप्येषतदानोबुबुधेबुधइति॥प्रल्हादवृत्तांतेनाप्ये
तदेवोदाजहार॥इतिसंचिंतयन्नेवप्रल्हादःपरवीरहा॥निर्विक
ल्पपरानंदसमाधिंसमुदाययौ॥निर्विकल्पसमाधिस्थःचित्रार्पितइ
वाबभौ॥पंचवर्षसहस्राणिपीनांगोतिष्टदेकदृक्॥महात्मनस्तंप्रबु
ध्यस्वेत्येवंविष्णुरुदाहरत्॥पांचजन्यंप्रदध्मौचध्वनयन्ककुभां
गणंदिशांगणं॥महतातेनशब्देनवैष्णवप्राणजन्मना॥बभूवसं
प्रबुद्धात्मादानवेशःशनैःशनैरिति॥एवंवीतहव्यादीनामपिसमा
धिरुदाहरणीयः॥वैराग्यंद्विविधं॥अपरंपरंचेति॥यतमानव्यति
रेकैकेंद्रियवशीकारभेदैरपरंचतुर्विधं॥तत्राद्यंत्रयंअर्थात्सूत्र
यत्साक्षाच्चतुर्थंसूत्रयति॥दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्यवशी
कारसंज्ञावैराग्यमिति॥स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रक्षेत्रधनाद्या
दृष्टावेदोक्ताःस्वर्गाद्यअनुश्राविकाः॥तत्रोभयत्रसत्यामपितृ
ष्णायांविवेकतारतम्येनयतमानादिवैराग्यत्रयंभवति॥अस्मिञ्ज
गतिकिंसारंकिमसारमितिगुरुशास्त्राभ्यांज्ञास्यामीत्युद्योगेयतमा
नत्वं॥स्वचित्तेपूर्वंविद्यमानदोषाणांमध्येअभ्यासमानेनविवेके
नएतावंतोपक्वाएतावंतोऽवशिष्टाइतिविवेचनंव्यतिरेकः॥दृष्टानु

श्राविकविषयप्रवृत्तेदुःखात्मत्वबाधेनतांप्रवृत्तिंपरित्यज्यमनस
औत्सुक्यमात्रेणतृष्णावस्थापनंएकेंद्रियत्वं॥वितृष्णत्वंवशी-
कारः॥तदिदमपरंवैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्त्तकत्वेनसंप्रज्ञातस्यां
तरंगं॥असंप्रज्ञातस्यबहिरंगंतस्यांतरंगंपरंवैराग्यंसूत्रयति॥
तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमितिसंप्रज्ञातसमाधिपाटवेन
गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्यपुरुषस्यख्यातिःसाक्षात्कार
उत्पद्यतेतस्माच्चसाक्षात्काराद्दशेषगुणत्रयव्यवहारेवैतृष्ण्यं
यत्तत्परंवैराग्यं॥तस्यतारतम्येनसमाधेःशीघ्रत्वतारतम्यंसूत्र
यति॥तीव्रसंवेगानामासन्नःसमाधिलाभइति॥संवेगोवैरा
ग्यंतद्भेदात्तुयोगिनस्त्रिविधाः॥मृदुसंवेगामध्यमसंवेगाःतीव्र
संवेगाश्चेति॥आसन्नोल्पेनैवकालेनसमाधिर्लभ्यतइत्यर्थः॥
॥ तीव्रसंवेगेष्वेवसमाधितारतम्यंसूत्रयति॥मृदुमध्यमाधिमात्र-
त्वात्ततोपिविशेषइति॥मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइति॥तेष्व
प्युत्तरोत्तरस्यत्वरयासिद्धिर्द्रष्टव्या॥उत्तमोत्तमाजनकप्रल्हाददयो
ऽधिमात्रतीव्राः॥मुहूर्तमात्र विचारेणदृढसमाधिलाभात्॥अधमा
उद्दालकादयोमृदुसंवेगाश्चिरप्रयासेनतल्लाभात्एवमन्येपियथा
योगमुन्नेयाः॥तदेवमधिमात्रतीव्रस्यदृढभूमावसंप्रज्ञातसमाधौ
लब्धेसतिपुनर्व्युत्थातुमशक्यंसन्मनोनश्यतिमनोनाशेनवास
नाक्षयेरक्षितेसतिजीवन्मुक्तिःसुप्रतिष्ठिताभवति॥नचमनोनाशे
विदेहमुक्तिरेवनतुजीवन्मुक्तिःइतिशंकनीयम्॥प्रश्नोत्तराभ्यांत-
न्निर्णयात्॥ श्रीरामः॥विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंतर्हितेमुने॥मै
त्र्यादयोगुणाःकुत्रजायंतेयोगिनांवद॥वसिष्ठः॥द्विविधश्चित्तना
शोस्तिसरूपोऽरूपएवच॥जीवन्मुक्तौसरूपःस्यादरूपोऽदेहमुक्ति
गः॥प्राक्तंगुणसंभारंममेतिबहुमन्यते॥सुखदुःखाद्यवष्टब्धं-
विद्यमानंमनोविदुः॥चेतसःकथितासत्तामयारघुकुलोद्वह॥अ
स्यनाशमिदानींत्वंशृणुप्रश्नविदांवर॥सुखदुःखदशाधीरंसाम्या
न्नप्रोद्धरंतियं॥निश्वासाइवशैलेंद्रंचित्तंतस्यमृतंविदुः॥आपत्का
र्पण्यमुत्साहोमदोमांद्यंमहोत्सवं॥यंनयंतिनवैरूप्यंतस्यनष्टंमनो

विदुः॥चित्तनाशाभिधानं हि यदा नश्यति राघव॥मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं
तदा सत्त्वमुदेत्यलं॥भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः॥स
रूपोसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते॥अरूपस्तु मनोनाशो यो म
यो क्तोरघूद्वह॥विदेहमुक्तावेवासौ विद्यते निष्कलात्मकः॥समग्रा
ग्र्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते॥विदेहमुक्तावमले पदे परमपाव
ने॥संशांतदुःखमजडात्मकमेकरूपमानंदमंथरमपेतरजस्तमो
यत्॥आकाशकोशतनवोऽतनवो महांतस्तस्मिन्पदे गलितदुःख
लवा वसंतीति॥जीवन्मुक्ता न मुह्यंति सुखदुःखरसस्थितौ॥प्राकृ
तेनाथवान्येन किंचित्कुर्वंति वा न वा॥तस्मात्सरूपो मनोनाशो जी
वन्मुक्तिसाधनमिति स्थितं॥ ॥इति श्रीजीवन्मुक्तिसाधनमनोना
शप्रकरणम्॥ ॥केयं जीवन्मुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं॥कथं वा तत्सि
द्धिरिति एतस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरं निरूपितम्॥सिद्धायां वा किं प्रयोजन
मित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं इदानीमभिधीयते॥ज्ञानरक्षा तपो वि
संवादाभावदुःखनाशसुखाविर्भावाः पंच प्रयोजनानि॥ननु प्रमा
णोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम बाधप्रसंगो येन रक्षापेक्ष्ये तिचेदु
च्यते॥चित्तविश्रांत्यभावे संशयविपर्ययौ प्रसज्जेयातां॥तथा हि
तत्त्वविदो राघवस्य विश्रांतेः पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार॥न रा
घव तवास्त्यन्यत् ज्ञेयं ज्ञानवतां वर॥स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं वि
ज्ञातवानसि॥भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव॥विश्रांति
मात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षत इति॥शुकस्तु स्वयमेवादौ तत्त्वं वि
दित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्टवान् पित्रा तथैवानुशिष्टः॥तत्रापि संप्रत्या
नो जनकमुपससाद तेनापि तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच॥श्रीशु
कः॥स्वयमेव मया पूर्वमेव ज्ञातं विवेकतः॥एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे
समुदाहृतं॥भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर॥एष एव च वा
क्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते॥यथायं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पप
रिक्षयात्॥क्षीयते दग्धसंसार असार इति निश्चितः॥तत्किमेतत्
न्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलं॥त्वत्तो विश्राममाप्नोमि चेतसा भ्रम
ता जगत्॥जनकः॥नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोस्त्यपरो मुने॥स्व

यमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतं ॥ अत्युच्छिन्नश्चिदात्मैकः पु
मानस्तीह नेतरत् ॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पस्तु मुच्यते ॥ तेन त्व
या स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः ॥ भोगेभ्यो विरतिर्जाता दृश्याद्वा
सकलादिह ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ॥ न दृश्ये पतसि ब्र
ह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रांतिमुत्सृज ॥ अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्म
ना विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥ वीतशोकभयाऽया
सो निरीहश्छिन्नसंशयः ॥ जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिंदितं ॥
तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना ॥ दश स्थित्वा शशामासा
वात्मन्यस्नेहदीपवदिति ॥ तस्माद्विदितेपि तत्त्वे विश्रांतिरहितशु
कएघ वयोरिव संशय उत्पद्यते ॥ स चाज्ञानमिव मोक्षस्य प्रतिबंध
कः ॥ अत एव भगवतोक्तम् ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विन-
श्यति ॥ नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ इति ॥ अश्रद्धा-
विपर्ययः ॥ स चोत्तरत्रोदाहरिष्यते ॥ अज्ञानविपर्ययौ मोक्षमात्र
विरोधिनौ ॥ संशयस्तु भोगमोक्षयोरुभयोरपि विरोधी ॥ तस्य परस्प
रविरुद्धकोटिद्वयावलंबित्वात् ॥ यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा मो
क्षमार्गबुद्धिस्तां विरुणद्धि ॥ यदा मोक्षाय प्रवृत्तिस्तदा संसारबुद्धि
स्तां प्रतिबध्नाति ॥ तस्मात्संशयात्मनो न किंचित्सुखमस्तीति मुमु-
क्षुणा सर्वथा संशयाश्छेत्तव्याः ॥ अत एव श्रूयते ॥ छिद्यंते सर्वसंशया
इति विपर्ययस्यापि निदाघ उदाहरणं ऋभुः परमकरुणया निदा-
घस्य गृहमेत्य तं बहुधा बोधयित्वा निर्जगाम बुद्धेपि तदुपदिष्टवस्तु
निऽश्रद्दधानो निदाघः कर्माणि परमपुरुषार्थहेतुरिति विपर्ययं प्राप्य
कर्मानुष्ठाने यथापूर्वं प्रवृत्ते शिष्यस्य परमपुरुषार्थभ्रंशो माभूदि
ति कृपया गुरुः पुनरागत्य बोधयामास ॥ तदापि विपर्ययं न जहौ ॥
तृतीयेन तु बोधनेन विपर्ययं परित्यज्य विश्रांतिमलभत ॥ संशयविप
र्ययाभ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य फलं मति
बध्यते ॥ तदुक्तं पराशरेण ॥ मणिमंत्रौषधैर्वह्निः सुदीप्तोपि यथेंध
नं ॥ प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तथैव च ॥ ज्ञानाग्निरपि संजातः
सुदीप्तः सुदृढोपि च ॥ प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्मषम् ॥

भावनाविपरीतायाप्यासंभावनास्तुक॥कुरुते प्रतिबंधं सा तत्वज्ञा
नस्य नापरमिति॥तस्मादविश्रांतचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसंगेन तत्व
ज्ञानस्य फलप्रतिबंधलक्षणात् बाधाद्यापेक्ष्यते॥विश्रांतचित्ता
स्य तु मनोनाशेन यदा जगदेव प्रविलीयते॥तदा संशयविपर्यययोः कः
प्रसंगः॥जगत्प्रतिभासरहितस्य ब्रह्मविदो देहव्यवहारो विनैव प्रय
त्नं परमेश्वरप्रेरितेन प्राणवायुना निर्वाह्यते॥अत एव छंदोगा आम
नंति॥नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोज्य आचरणे युक्त एवमेवा
यमस्मिं छरीरे प्राणो युक्त इति उप जनं जनानां समीपे वर्तमानमिदं
स्वशरीरमिति न स्मरति॥प्रयोज्यः॥रथशकटादिवहने प्रयोक्तुमर्हः
॥शिक्षितोऽश्वबलीवर्दादिः स यथा सारथिना मार्गस्याचरणे प्रेरितः
पुनः पुनः सारथिप्रयत्नमनपेक्ष्य स्वयमेव रथशकटादिकं पुरोवर्ति
ग्रामं नयति॥एवमेवायं प्राणवायुः परमेश्वरेणास्मिन् शरीरे नियुक्तः
सत्सु सति वा जीवप्रयत्ने व्यवहारं निर्वहति॥भागवतेपि स्मर्यते देहं
च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरू
पं॥दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांध
इति॥वसिष्ठोप्याह॥पार्श्वस्थबोधिताः संतः पूर्वाचारक्रमागतम्॥
आचारमाचरंत्येव सुप्तबुद्धवदुत्थिता इति॥सिद्धो न पश्यति आचर
माचरंस्तु उभयोः परस्परविरोध इति चेन्न॥विश्रांतितारतम्येन व्य
वस्थोपपत्तेः॥तदेव तारतम्यमभिप्रेत्य श्रूयते॥आत्मक्रीड आत्मर
तिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति॥अत्र चत्वारः प्रतीयंते ब्रह्मवि
त्प्रथमः॥ब्रह्मविद्वरो द्वितीयः॥वरीयांस्तृतीयः॥वरिष्ठश्चतुर्थः॥त
एते सप्तसु योगभूमिषु चतुर्थीं योगभूमिमारभ्य क्रमेण भूमिचतुष्टयं
प्राप्ता इत्यवगंतव्यं॥भूमयश्च वसिष्ठेन दर्शिताः॥ज्ञानभूमिः शुभे
च्छाख्या प्रथमा समुदाहृता॥विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनु
मानसा॥१॥सत्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका॥पदार्था
भाविनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता इति॥२॥स्थितः किं मूढ एवास्मि
प्रेक्षेहं शास्त्रसज्जनैः॥वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः॥३
॥शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं॥सद्विचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्य

तेसाविचारणा॥४॥विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वसक्तता॥यत्र
सातनुतामेतिप्रोच्यते तनुमानसा॥५॥भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्ते
विरतेर्वशात्॥सत्वात्मनिस्थितेशुद्धेसत्वापत्तिरुदाहृता॥६॥दशाच
तुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलातुया॥रूढसत्वचमत्काराप्रोक्ताऽसंसक्ति
नामिका॥७॥भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतयाभृशं॥आभ्यंतरा
णांबाह्यानांपदार्थानामभावनात्॥परप्रयुक्तेनचिरंप्रयत्नेनावबोध
नं॥पदार्थाभावनीनामषष्ठीभवतिभूमिका॥९॥भूमिषट्कचिराभ्यासा
द्भेदस्यानुपलंभनात्॥यत्स्वभावैकनिष्ठत्वंसाज्ञेयातुर्यगागतिरिति
॥१०॥अत्रभूमिकात्रितयंब्रह्मविद्यायाःसाधनमेवनतुविद्याकोटा
वंतर्भवतिभेदसत्यत्वबुद्धेरनिवारितत्वात्॥अतएवैतज्जागरणमिति
व्यपदिश्यते॥तदुक्तम्॥भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्थितम्॥
यथावद्भेदबुद्ध्येदंजगज्जाग्रतिदृश्यतेइति॥चतुर्थभूमौसर्वजग
दुपादानस्यब्रह्मणोवास्तवमद्वितीयसत्तास्वभावंनिश्चित्यब्रह्म
ण्यारोपितयोर्जगद्वाच्याभिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति॥
मुमुक्षोःपूर्वोक्तजागरणापेक्षयेयंभूमिःस्वप्नःतदाह॥अद्वैतेस्थैर्यमा
यातेद्वैतेचप्रशमंगते॥पश्यंतिस्वप्नवल्लोकंचतुर्थीभूमिकामिता॥
विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते॥स्वचित्तरंचसन्मात्रंयत्न
दोधादुपासते॥योगिनःसर्वभूतेषुसद्रूपान्नोभितंहरिं॥सत्तावशे
षएवास्तेचतुर्थीभूमिकामितइति॥सोयंचतुर्थीभूमिंप्राप्तोयोगीब्र
ह्मविदित्युच्यते॥पंचम्यादयस्तिस्रोभूमयोजीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः
॥तेचनिर्विकल्पसमाध्यभ्यासबलेनविश्रांतितारतम्येनसंपद्यंते
पंचमभूमौनिर्विकल्पकात्समाधेस्तदातदास्वयमेवव्युत्तिष्ठते॥
सोयंयोगीब्रह्मविद्वरः॥षष्ठभूमौपार्श्वस्थैर्बोधितोव्युत्तिष्ठति॥सोयं
ब्रह्मविद्वरीयान्॥तदेतद्भूमिद्वयंसुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरभिधीयते
॥तदाह॥पंचमींभूमिकामेत्यसुषुप्तिपदनामिकां॥शांताशेषविशेषांशस्
तिष्ठत्यद्वैतमात्रके॥अंतर्मुखतयानित्यंबहिर्वृत्तिपरोपिसन्॥प
रिश्रांततयानित्यंनिद्रालुरिवलक्ष्यते॥कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिका
यांविवासनः॥षष्ठींगाढसुषुप्त्याख्यांक्रमात्पततिभूमिकां॥यत्रेना

सन्नसद्रुपोनाहंनाप्यनहंकृतिः॥केवलंक्षीणमननआस्तेद्वैतैक्यनिर्गतः॥अद्वैतंकेचिदिच्छंतिद्वैतमिच्छंतिकेचन॥समंब्रह्मनजानंतिद्वैताद्वैतविवर्जितं॥अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांबरे॥अंतःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे॥गाढंनिर्विकल्पसमाधिंप्राप्तस्यसंस्कारमात्रशेषस्यचित्तस्यमनोराज्यंकर्तुंबाह्यपदार्थान्ग्रहीतुंवासामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुंभवदंतर्बहिःशून्यत्वं॥स्वयंप्रकाशस्यचिदानंदैकरसेब्रह्मणिनिमग्नत्वेनसमुद्रमध्यस्थापितपूर्णकुंभवदंतर्बहिःपूर्णत्वं॥तुरीयाभिधांसप्तमींभूमिंप्राप्तस्ययोगिनःस्वतःपरतोवाव्युत्थानमेवनास्तीति॥ईदृशमेवोद्दिश्यदेहंविनश्वरमवस्थितमुत्थितंचेत्यादिभागवतवाक्यंप्रवृत्तं॥असंप्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानियोगशास्त्राण्यत्रैवपर्यवसितानिसोयमीदृशोयोगीपूर्वोदाहृतश्रुतौब्रह्मविद्वरिष्ठइत्युच्यते॥तदेवंपार्श्वस्थबोधितःसिद्धोनपश्यतीत्यनयोर्भूमिद्वयोर्व्यवस्थितत्वान्नकोपिविरोधः॥पंचम्यादिभूमित्रयरूपायांजीवन्मुक्तौसंपाद्यमानायांद्वैतप्रतिभासाभावेनसंशयविपर्ययप्रसंगाभावादुत्पन्नंतत्त्वज्ञानंअबाधेनरक्षितंभवति॥सेयंज्ञानरक्षाजीवन्मुक्तेःप्रथमंप्रयोजनं॥तपोद्वितीयंप्रयोजनम्॥योगभूमीनांदेवत्वादिपदप्राप्तिहेतुतयातपस्त्वंद्रष्टव्यंतद्धेतुत्वंचार्जुनभगवतोः श्रीरामवसिष्ठयोश्चप्रश्नोत्तराभ्यामवगम्यते॥अर्जुनः॥अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः॥अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति॥कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति॥अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणपथि॥कृष्णउ॰ पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते॥नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति॥अर्जुनउवाच॥एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशेषतः॥त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेतानाह्युपपद्यते॥भगवानुवाच॰॥प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः॥शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते॥अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम्॥एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशं॥तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकं॥यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदनेति॥ श्रीरामः॥एका

अथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत्त॥ आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः॥ वसिष्ठः॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्य शरीरिणः॥ भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम्॥ ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च॥ मेरूपवनकुंजेषु रमते रमणीसखः॥ ततः सुकृतसंभारे दुःकृते च पुराकृते॥ भोगक्षयपरिक्षीणे जायंते योगिनो भुवि॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सतां॥ तत्र प्राक्भावनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधः॥ स्पष्टोपरितनात्युच्चैरुत्तमं भूमिकाक्रमं इति॥ अस्त्येवं योगभूमीनां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं॥ तावता तपस्त्वं कुत इति चेत् श्रुतेरिति ब्रूमः॥ तथा च तैत्तिरीया आमनंति॥ तपसा देवा देवतामग्र आयान् तपसार्षयः सुवरन्वविंदन्निति॥ तत्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तत्तपस्त्वे सति तत्वज्ञानस्योत्तरकालीनस्य निर्विकल्पसमाधिरूपस्य पंचम्यादिभूमिकात्रयस्य तपस्त्वं कैमुत्तिकन्यायसिद्धं॥ अत एव स्मर्यते॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः॥ तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यत इति॥ यद्यप्यनेन न्यायेन तपसा प्राप्यं जन्मांतरं नास्ति॥ तथापि लोकसंग्रहार्थे दं तप उच्यते॥ अत एव भगवानाह॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसीति॥ संग्राह्यश्च लोकस्त्रिविधः॥ शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति॥ तत्र शिष्यस्तावत्तमुखे योगिनि गुरौ प्रामाणिकबुध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्वे परमं विश्वासं संपाद्य चिरं सद्भावविश्राम्यति॥ अत एव श्रूयते॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति॥ स्मर्यते च॥ श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छतीति॥ अन्नप्रदान निवासस्थानकल्पनादिना योगिनं सेवमानो भक्तः स्वकीयं तपः स्वयमादत्ते॥ तथा च श्रूयते॥ तस्य पुत्रा दायमुपयंति॥ सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति॥ तटस्थोपि द्विविधः॥ आस्तिको नास्तिकश्चेति तत्रास्तिको योगिनः सन्मार्गाचरणं दृष्ट्वा स्वयमपि सन्मार्गे प्रवर्तते॥ तथा च स्मृतिः॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः॥ स य

स्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तत इति॥ नास्ति कोपि योगिना दृष्टः
पापान्मुच्यते। तदुक्तं। यस्यानुभवपर्यंतात्त्वे बुद्धिः प्रवर्त्तते॥ तद्दृष्टि
गोचराः सर्वे मुच्यंते सर्वपातकैरिति॥ अनेन प्रकारेण सर्वप्राण्यु
पकारित्वं विवक्षित्वा पठ्यते॥ स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वा
पि दत्ताऽवनिर्यज्ञानां च सहस्रमिष्टमखिला देवाश्च संपूजिताः॥ सं
साराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ यस्य ब्रह्मविचार
णक्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात्॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वं
भरा पुण्यवती च तेन॥ अपारसंवित्सुखसागरेस्मिंल्लीनं परे ब्रह्म
णि यस्य चेत इति॥ न केवलं योगिनः शास्त्रीयव्यवहारस्यैव तपस्त्वं
किंतु सर्वस्यैव लौकिकव्यवहारस्यापि॥ तथा च तैत्तिरीयाः स्वशा
खायामाम्नंति मेनानुवाकेन विदुषोपि महिमानमामनंति॥ तस्मिं
श्चानुवाके पूर्वभागे योगिनो वयवा यज्ञांगद्रव्यत्वेनाम्नाताः॥ तस्यैवं
विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लो
मानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोग्निः
दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो
ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीध्र इति॥ अत्र च दानं दक्षिणेति पदमध्याहा
र्यं॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षि
णेति छंदोगैराम्नातत्वात् उक्तानुवाके मध्यभागेन योगिव्यवहार
स्तज्जीवनकालश्च ज्योतिष्टोमावयवक्रियारूपत्वेनोत्तरसर्वयज्ञा
वयवक्रियारूपत्वेन चाम्नाताः॥ यावद्ध्रियते सास्य दीक्षा यदश्नाति।
तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानमिति यद्रमते तदुपसदो यत्संच
रत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयः या व्याहृ
तिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायंप्रातरत्ति तत्समिधं यत्प्रा
तर्मध्यंदिनं सायं च तानि सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ ये अ
र्द्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुबंधा ये संवत्सरा
श्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदव
भृत इति॰ सर्ववेदसं सर्वदक्षिणाकं॥ अनेनानुवाकेन प्रकृताहोरात्रा
दिपरिवत्सरांतं सर्वकालसमष्टिरुपलक्षितं॥ योगिन आयुर्विवक्षिते

यद्यामुत्तत्सर्वस्वदक्षिणोपेतं सत्रमित्यर्थः॥उत्तरानुवाके चरम
भागेन सर्वयज्ञात्मकं योगिनमुपासीत तस्य क्रममुक्तिरूपं सूर्याचं
द्रमसोः कार्यकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षणं फलमाम्नायते॥ए
तद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते दे
वानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं सलोकतां गच्छति॥अ
थ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायु
ज्यं सलोकतामाप्नोति॥एतौ वै सूर्याचंद्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो
विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो म
हिमानमित्युपनिषदिति॥जरामरणावधिकं यद्योगिचरितमस्ति
तद्वेदोक्ताग्निहोत्रसंवत्सरसत्रात्मकमेव स्वरूपमित्येवमुपासीनो
भावनातिशयेन सूर्याचंद्रमसोः सायुज्यं तादात्म्यमाप्नोति भावना
मांद्येन समानलोकं प्राप्य तस्मिन्लोके सूर्यचंद्रमसो विभूतिमनुभूय
तत ऊर्ध्वं सत्यलोके चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति॥ तत्रोत्प
न्नतत्त्वज्ञानस्ततऊर्ध्वं सत्यज्ञानानंदस्वरूपस्य ब्रह्मणो महिमानं कै
वल्यं प्राप्नोति इत्युपनिषदित्यनेन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादक
ग्रंथस्य चोपसंहारः क्रियते॥ तदेवं जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं प्रयो
जनं सिद्धम्॥विसंवादाभावस्तस्याः तृतीयं प्रयोजनम्॥न खल्वंत
र्मुखे बाह्यव्यवहारमपश्यति योगीश्वरे लौकिकस्तैर्थिको वा क
श्चिद्विसंवदते विसंवादो द्विविधः॥कलहरूपो निंदारूपश्च॥तत्र
क्रोधादिरहितेन योगिना सह कथं नाम लौकिकः कलहायते॥ष्ठ्
तद्राहित्यं च स्मर्यते॥क्रुध्यंतं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्
॥अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचनेति॥ननु जीवन्मुक्तेः प्राची
नो विद्वत्संन्यासस्ततो प्राचीनं तत्त्वज्ञानं तस्मादपि प्राचीनो विविदि
षासंन्यासः तत्रैते क्रोधादिराहित्यादयो धर्म्माः अत्र कथं स्मृता इ
ति चेत्॥ बाढम्॥ अत एव जीवन्मुक्तस्य क्रोधादयोप्यं किंतु मशक्याः
अस्यर्वाचीनेपदे विविदिषासंन्यासे यथा क्रोधादयो न संति तस्योत्त
मपदे तत्त्वज्ञाने कुतस्तेषु॥कुतस्तरां च विद्वत्संन्यासे कुतस्तमां च
जीवन्मुक्तौ अतो योगिना सह न लौकिकस्य कलहः सम्भवति॥ना

पि निन्दारूपो विसंवादः शंकनीयो निंद्यस्यानिश्चितत्वात्॥ तथा च
स्मर्यते॥ यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्॥ न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं
वेद कश्चित्स ब्राह्मणः॥ तिरीति॥ सदसत्वे उत्तमाधमजातीनि॥ तैर्थिको
पि किं शास्त्रप्रमेये विसंवदते किं वा योगिचरिते॥ आद्येन तावद्यो
गी परशास्त्रप्रमेयं दूषयति॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुंचथ नानुध्यायात्॥ बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति
श्रुत्यनुरोधात्॥ नापि स्वशास्त्रप्रमेयं प्रतिवादिनोग्ने समर्थय
ते॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रंथमशेषतः॥ परं ब्रह्म विज्ञाय
उल्कावत्तान्यथोत्सृजेदित्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात्॥ स्वदा प्रतिवादि
न मपि स्वात्मतया वीक्षते॥ तदा विजिगीषायां का कथा॥ नापि लौ
कायतिकव्यतिरिक्तः सर्वोपि तैर्थिको मोक्षमंगीकुर्वन्॥ योगिच
रिते पि विसंवदितुमर्हतीति॥ आर्हतकापालबौद्धवैशेषिकनै
यायिकशैववैष्णवशाक्तसांख्ययोगादिमोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्य
प्रमेयस्य नानाविधत्वे पि मोक्षसाधनस्य यमनियमाद्यष्टांगयो
गस्यैकविधत्वात्॥ तस्मादविसंवादेन सर्वसंमतो योगीश्वरः ए
तदेवाभिप्रेत्य वसिष्ठ आह॥ यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमश्वेव महाम
ते॥ विशंति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमं॥ आर्यता हृद्यता मै
त्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता॥ समाश्रयंति तं नित्यमंतःपुरमिवांगनाः
॥ पेशलाचारमधुरं सर्वे वांछंति तं जनाः॥ वेणुमधुरनिर्ध्वानं वने
वनमृगा इव॥ सुषुप्तवत्स्वप्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्र
तियेन चेतसा॥ कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधैर्निषेव्यते मुक्त
इतीह संस्मृत इति॥ मातरीव शमं यांति विषमाणि मृदूनि च॥ विश्वा
समिह भूता निसर्वाणि शमशालिनि॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याज
केषु नृपेषु च॥ बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजत इति॥ त
देवमबाधं जीवन्मुक्ते विसंवादाभावरूपं तृतीयं प्रयोजनं सिद्धं
॥ दुःखनाशसुखाविर्भावरूपे चतुर्थपंचमे प्रयोजने विद्यानंदना
मके ब्रह्मानंदगते चतुर्थ्याध्याये निरूपिते॥ ॥ तदुभयमत्र संक्षि
प्योच्यते॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः॥ किमिच्छन्

कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुत्यादुःखस्यैहिकस्य
विनाशउक्तः॥एतंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवं किमहंपा
पमकरवमित्यादिश्रुतयः॥आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिंतारूप
स्यदुःखस्यनाशमाहुः॥सुखाविर्भावस्त्रेधा॥सर्वकामावाप्तिः
कृतकृत्यत्वं॥प्राप्तप्राप्तव्यंचेति॥सर्वकामावाप्तिस्त्रेधा॥सर्वसा
क्षित्वं॥सर्वत्राकामहतत्वंसर्वभोक्तृरूपत्वंचेति।हिरण्यगर्भादि
स्थावरांतेषुदेहेष्वनुगतंसाक्षिचैतन्यरूपंयत्ब्रह्मतदेवाह
मस्मीतिजानतःस्वदेहइवपरदेहेष्वपिकामसाक्षित्वमस्ति॥त
देतदभिप्रेत्यश्रूयते॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिते
ति॥लोकेमुक्तेषुभोगेषुअकामहतत्वंयत्तत्कामप्राप्तिरित्युच्यतेत
थाचसर्व भोगदोषदर्शिनस्तत्त्वविदःसर्वत्राकामहतत्वाद
स्तिसर्वकामावाप्तिः॥अतएवसार्वभौमोपक्रमेषुहिरण्यगर्भपर्य
तेषुउत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषुश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिश्रु
तं।सद्रूपेणचिद्रूपेणानंदरूपेणसर्वत्र चावस्थितंस्वात्मानमनुसं
दधतःसर्वभोक्तृरूपत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवंश्रूयते॥अहमन्नमहम
न्नमहमन्नं॥अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादइति॥कृतकृत्य
त्वंतुस्मर्यते॥ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्यस्ययोगिनः॥नैवास्ति
किंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्त्ववित्॥यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्म
तृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतेइति॥
प्राप्तप्राप्यताश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीति॥तस्मात्तत्सर्वमभ
वदिति॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच॥नचैतौदुःखविनाशसुखा
विर्भावौतत्त्वज्ञानेनैवसिद्धत्वान्नजीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः॥
मैवंसुरक्षितयोस्तयोरत्रविवक्षितत्वात्॥यथातत्त्वज्ञानपूर्वमेवो
त्पन्नमपिजीवन्मुक्त्यासुरक्षितंभवति॥एवमेतावपिसुरक्षितौभ
वतः॥नन्वेवंजीवन्मुक्तेःपंचप्रयोजनत्वेसतिसमाहितोयोगीश्व
रोलोकव्यवहारंकुर्वंस्तत्त्वविदोपिश्रेष्ठइतिवक्तव्यम्॥तच्चरा
मवसिष्ठयोःप्रश्नोत्तराभ्यांनिराकृतं॥श्रीरामः॥भगवन्भूतभव्ये
शःकश्चिज्ज्ञातसमाधिकः॥प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोपि

 +विद्वत्संन्यासः

॥कश्चिदेकांतमाश्रित्यसमाधिनियमेस्थितः॥तयोरन्यतरःश्रेया
नितिमेभगवन्वद॥वसिष्ठः॥इमंगुणसमाहारमनात्मत्वेनपश्यतः
॥अंतःशीतलतायासौसमाधिरितिकथ्यते॥दृश्येनंममसंबंधइ
तिनिश्चित्यशीतलः॥कश्चित्संव्यवहारस्थःकश्चित्ध्यानपरायणः
॥द्वावेतौपरमसुखदावंतश्चेत्परिशीतलौ॥अंतःशीतलतायास्या
त्तदनंततपःफलमिति॥नैषदोषः॥अत्रवासनाक्षयरूपंअंतः
शीतलत्वंअवश्यंसंपादनीयमित्येतावदेवप्रतिपाद्यते॥नतुतदनं
तर्भाविनोमनोनाशस्यश्रेष्ठत्वंनिवार्यते॥शीतलत्वंतथाप्यायाःप्रश
मनमित्येतादृशींविवक्षांस्वयमेवस्पष्टीचकार॥अंतःशीतलता
यांतुलब्धायांशीतलंजगत्॥अंतस्तृष्णोपतप्तानांदावदाहमयंज
ग दिति॥ननुसमाधिनिंदाव्यवहारप्रशंसाचात्रोपलभ्यते॥समा
धिस्थानकस्थस्यचेतश्चेद्वृत्तिचंचलं॥तत्तस्यतुसमाधानंसममुन्म
त्ततांडवैः॥उन्मत्ततांडवस्यस्यचेतश्चेत्क्षीणवासनं॥तत्तस्योन्म
त्तनृत्यंतुसमंब्रह्मसमाधिनेतिमैवम्॥अत्रहिसमाधिप्राशस्त्य
मेवांगीकृत्यवासनानिंद्यते॥इयमत्रवचनव्यक्तियद्यपिव्यवहा
रात्समाधिःप्रशस्तस्तथाप्यसौसवासनश्चेत्तदानिर्वासनात्व्य
वहारादधमएवेति॥यदासमाहितव्यवहर्तारावुभावपिअतत्व
ज्ञौसवासनौचेत्तदासमाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेनप्राश
स्त्यं॥यदातुभौज्ञाननिष्ठौनिर्वासनौच॥तदापिवासनाक्षयरूपंजी
वन्मुक्तिंपरिपालयन्नयंमनोनाशरूपःसमाधिःप्रशस्तएव॥तस्मा
द्योगीश्वरस्यश्रेष्ठत्वात्तस्यचप्रयोजनोपेतायजीवन्मुक्तेर्नकोपिविघ्न
इतिसिद्धम्॥ ॥इतिजीवन्मुक्तिप्रकरणंस्वरूपप्रमाणसाधनप्रयो
जनैर्जीवन्मुक्तिर्निरूपिता॥ ॥अथतदुपकारिणंविद्वत्संन्यासंनि
रूपयामः॥विद्वत्संन्यासश्चपरमहंसोपनिषदिप्रतिपादितः॥तांचो
पनिषदमनूद्यव्याख्यास्यामः॥तत्रादौविद्वत्संन्यासयोग्यंप्रश्नमव
तारयति॥अथयोगिनांपरमहंसानांकोयंमार्गस्तेषांकास्थितिरिति
नारदोभगवंतमुपगत्योवाचेति॥यद्यप्यथशब्दापेक्षितआनंतर्य
मत्रयोगीनकोप्यत्रप्रतिभाति॥तथापिप्रष्टव्योत्रविद्वत्संन्यासः॥

॥अस्मिंश्च विदिततत्त्वो लोकव्यवहारैर्विक्षिप्यमाणो मनो विश्रां।
तिं कामयमानो धिकारितत्त्वाद्दृगधिकारसंपत्त्यानंतर्य्यमथशु।
ब्दार्थः॥केवलयोगिनं केवलपरमहंसं च वारयितुं पदद्वयं उक्तम्॥
केवलयोगी तत्त्वज्ञानाभावेन त्रिकालज्ञानाकाशगमनादिषु यो
गैश्वर्यचमत्कारेषासक्तः संयमविशेषैस्तत्रोपयुक्ते ततः परमपु
रुषार्थाद्भ्रष्टो भवति॥अस्मिन्नर्थे सूत्रम्॥पूर्वमेवोदाहृतम्॥ते स
माधावुपसर्गाव्युत्थाने सिद्धय इति॥ केवलपरमहंसस्तु तत्त्ववि वे
केनैश्वर्य्ये असारतां बुध्वा विरज्यति॥ तदप्युदाहृतं॥ चिदात्मन
इमा इत्थं प्रस्फुरंतीह शक्तयः॥इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतू
हलमिति॥ विरक्तोप्यसौ ब्रह्मविद्याभरेण विधिनिषेधावुल्लंघयति
॥तदुक्तम्॥ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध इति॥
तथा च श्रद्धालवः शिष्टास्तमेवं निंदंति॥सर्वे ब्रह्म वदिष्यंति संप्राप्ते
तु कलौ युगे॥नानुतिष्ठंति मैत्रेय शिश्नोदरपरायणा इति॥ योगिनि
तु परमहंसे यथोक्तं दोषद्वयं नास्ति॥अन्योप्यस्यातिशयः मन्त्रोत्त
राभ्यां दर्शितः॥ श्रीरामः ॥एवं स्थिते पि भगवन्जीवन्मुक्तस्य सन्म
ते॥ अपूर्वोतिशयः कोसौ भवत्यात्मविदां वर ॥ वसिष्ठः ॥ ज्ञस्य क
स्मिंश्चिदेवांग भवत्यतिशयेन धीः।नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा स आ
त्मन्येव तिष्ठति॥ मंत्र सिद्धैस्तपः सिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्च भूरिशः॥ कृत
माकाशयानादि तत्र कास्यादपूर्वता॥ एक एव विशेषोस्य न समो
मूढबुद्धिभिः॥ सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलं मनः॥ एता व
देव खलु लिंगमलिंगमूर्तेः संशांतसंसृतिविरभ्रमनिष्टतस्य॥
तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं त
नुत्वमित्यनेनातिशयेनोपेतानां दोषद्वयरहितानां मार्गे स्थितीए
ह्युच्यते॥वेषभाषादिरूपो हि व्यवहारो मार्गः चित्तोपरमरूपआंत
रो धर्मः स्थितिः॥भगवांश्चतुर्मुखो ब्रह्मा यथोक्तं मन्त्रोत्तरमवतार
यति॥ तं भगवानाहेति वक्ष्यमाणमार्गेभ्रष्टाति प्राप्य प्रसादयितुं
मार्गं प्रशंसति॥ सोयं परमहंसानां मार्गो लोके दुर्लभतरो न तु वा
हुल्यमिति॥यः एषः सोयमिति योजना॥ अयमिस्तुतरेण ग्रंथेन च व

स्यमाणआच्छादनादिस्वशरीरोपभोगेन लोकोपकारेणच निरपेक्षो
मुख्योमार्गः परामृश्यते॥ तादृशस्य परमकाष्ठांप्राप्तस्य वैराग्यस्याऽदृ
ष्टचरत्वात्तस्यमार्गस्य दुर्लभत्वं॥ नचैतावताऽत्यंताभावः शंकनीय
इत्यभिप्रेत्य बाहुल्यमेवप्रतिषेधति नतु बाहुल्येन इति वक्ष्येलिं
गव्यत्ययश्छांदसः॥ अयंमार्गोदुर्लभतरश्चेत्तर्हि तदर्थंप्रयासोनक
र्तव्यः॥ तेनप्रयोजनाभावादित्याशंक्याह॥ यद्येकोपिभवति सएव
नित्यपूतस्थः सएव वेदपुरुषइति विदुषोमन्यंते इति॥ मनुष्याणांस
हस्रेषुकश्चिद्यतति सिद्धये॥ यततामपि सिद्धानांकश्चिन्मांवेत्ति त
त्वतः॥ इतिन्यायेन यत्रकापि यदाकदाचिद्योगी परमहंसोयदिक
श्चिल्लभ्यते॥ तर्हि सएव नित्यपूतस्थोभवति॥ नित्यपूतः परमात्मा॥
यआत्मा अपहतपाप्मेतिश्रुतेः॥ एवकारेण केवलयोगीकेवलपर
महंसश्चव्यावर्त्यते॥ केवलयोगी नित्यपूतंजानाति॥ केवलपरमहं
सोजानन्नपिचित्तविश्रांत्यभावाद्बहिर्मुखोब्रह्मणिनतिष्ठति॰॥
वेदस्मृतिपाद्यःपुरुषोवेदपुरुषः॥ विदुषोविद्वांसोब्रह्मानुभवचित्त
विश्रांतिप्रतिपादकशास्त्रपरंगताः योगिनः परमहंसस्य ब्रह्मनि
ष्ठत्वं सर्वज्ञनामन्यंते॥ यथोक्तविद्वांसस्तु तदप्यसहमानाब्रह्मत्व
मेवमन्यंते॥ तथाचस्मर्यते॥ दर्शनादर्शनेहित्वास्वयंकेवलरूप
तः॥ यस्तिष्ठति सतुब्रह्म नब्रह्मवित्स्वयमिति॥ अतोनप्रयोजना
भावः शंकितुमपिशक्यते॥ नित्यपूतस्थत्वं वेदपुरुषत्वंचमुख्यतो
विशदयन्नर्थात्काश्यपतिरितिप्रश्नोत्तरंस्फुटयति॥ महापुरुषोय
च्चितंतत्सर्वदामय्येवावतिष्ठते॥ तस्मादहंचतस्मिन्नेवावस्थीयत
इति॥ वैदिकज्ञानकर्माधिकारिषुपुरुषेषुमध्ये योगिनः परमहंस
स्यात्यंतमुत्तमत्वान्महापुरुषत्वम्॥ सतु महापुरुषोयच्चित्तंस्वकीयं
तत्सदामय्येवावस्थापयति॥ संसारगोचराणां तदीयचित्तवृत्तीनां
अभ्यासवैराग्याभ्यांनिरुद्धत्वात् अतएव भगवान्प्रजापतिःशा
स्त्रसिद्धंपरमात्मानं स्वानुभवेनपरामृशन्मयीति व्यपदिशति॥
यस्माद्योगीमय्येव चित्तंस्थापयति· तस्मादहमपि परमात्मस्वरू
पत्वेन तस्मिन्नेव योगिन्याविर्भूतोवस्थितोस्मि॥ नेतरेषुज्ञानि

प्युतेषामविद्याहतत्वात्॥तत्ववित्स्वपि अयोगिषु वास्यचित्तवृ-
त्तिभिराहतत्वान्नास्याविर्भावः॥इदानीं कोयं मार्ग इति पृष्टं मार्ग
मुपदिशति॥असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबंध्वादीन् शिखायज्ञोप
वीते स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्मांडं च हित्वा कौपीन
दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च
परिग्रहेदिति॥योग्रहस्थः पूर्वजन्मसंचितपुण्यपुंजे परिपक्वे सति
मातृपितृज्ञात्यादिनानिमित्तेन विविदिषासंन्यासरूपं परमहंसा-
श्रममस्वीकृत्यैव श्रवणादिसाधनान्यनुष्ठाय तत्वं सम्यगवबु-
त्ति॥ततो गार्हस्थ्य प्राप्ते लौकिकवैदिकव्यवहारसहस्रैश्चित्ते
विक्षिप्ते सति विश्रांतिसिद्ध्यै विद्वत्संन्यासं चिकीर्षति॥तंप्रति
स्वपुत्रमित्रादित्याद्युपदेशः॥पूर्वमेव विविदिषासंन्यासं कृत्वा तत्वं
विदितवतो विद्वत्संन्यासं चिकीर्षोः कलत्रपुत्रादिप्रसंगाभावात्
॥नन्वयं विद्वत्संन्यासः किमितरसंन्यासवत्प्रैषोच्चारणादिवि-
ध्युक्तप्रकारेण संपादनीयः॥किं वा जीर्णवस्त्रसोपद्रवग्रामत्याग
वल्लौकिकत्यागमात्ररूपः॥नाद्यः॥तत्वविदः कर्तृत्वराहित्येन
विधिनिषेधानधिकारात्॥अत एव स्मर्यते ज्ञानामृतेन तृप्त-
स्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स
तत्ववित्॥न द्वितीयः॥कौपीनदंडाद्याश्रमलिंगविधानश्रव
णात्॥नैष दोषः॥प्रतिपत्तिकर्मवदुभयरूपत्वोपपत्तेः॥ज्यो-
तिष्टोमे दीक्षितस्य दीक्षांगनियमानुष्ठानकाले कंडूयितुं हस्तं
प्रतिषिध्य कृष्णविषाणा विहिता यद्धस्तेन कंडूयेत्पामनं
भावुकाः प्रजाः स्युरिति यत्स्मयेत नग्नंभावुका इति कृष्णविषा-
णया कंडूयत इति च तस्याश्च कृष्णविषाणायाः समाप्ते नियमे
प्रयोजनाभावाद्दोढुमशक्यत्वाच्च त्यागः स्वत एव प्राप्तः तं च सां
गं सप्रकारं वेदो विदधाति॥नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्ण
विषाणं प्रास्यति॥तदिदं प्रतिपत्तिकर्म लौकिकं वैदिकं चे
त्युभयरूपं॥एवं विद्वत्संन्यासोप्युभयरूपः॥न च तत्वविदि
कर्तृत्वस्यात्यंताभावः शंकनीयश्चिदात्मन्यारोपितस्य क-

स्वविद्ययाऽपोहितत्वेपिचितिच्छायोपेतेंतःकरणोपाधौविक्रि।
यासहस्रयुक्तेस्वतःसिद्धस्यकर्तृत्वस्ययावत्द्रव्यभावितया।
अनपोहितत्वात्।नचज्ञानामृतेनेत्यादिस्मृतिविरोधः।सत्यपि
ज्ञानेविश्रांतिरहितस्यतत्त्वाभावेनविश्रांतिसंपादनलक्षणक
र्त्तव्यशेषसद्भावेनकृतकृत्यताऽभावात्।ननुतत्त्वविदोविध्यंगीका
रेसतितेनापूर्वेणदेहांतरमारभेत्।मैवम्।तस्यापूर्वस्यचित्तवि
श्रांतिप्रतिबंधवारणस्यदृष्टफलस्यसंभवेसतिअदृष्टफलक
ल्पनायाऽन्याय्यत्वात्।अन्यथाश्रवणादिविधिष्वपिब्रह्मज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंध निवारणरूपंदृष्टफलमुपेक्ष्यजन्मांतरहेतुत्वं
कल्पयेत्।तस्माद्विध्यंगीकारेदोषाभावाद्विविदिषुरिवविद्वानपिगृ
हस्थोनांदीमुखश्राद्धोपवासजागरणादिविधिमनुसृत्यैवसंन्य
सेत्।यद्यप्यत्रश्राद्धादिकंनोपदिष्टंतथाप्यस्यविद्वत्संन्यास
स्यविविदिषासंन्यासविकृतित्वात्।प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येति
न्यायेनतदीयाधर्माःसर्वेप्यत्रप्राप्नुवंति।यथाग्निष्टोमस्यवि
कृतिष्वतिरात्रादिषुतदीयधर्मप्राप्तिस्तद्वत्।तस्मादितरसंन्या
सवदत्रापिप्रैषमंत्रेणपुत्रमित्रादित्यागंसंकल्पयेत्।बंध्वादी
नित्यादिशब्देनभस्त्रपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिग्रहादिवि
शेषाःसंगृह्यंते।स्वाध्यायंचेतिचकारेणतदर्थनिर्णयोपयुक्ता
निपदवाक्यप्रमाणशास्त्राणिवेदोपबृंहकाणिइतिहासपुराणा
निसमुच्चिनोति।औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानांकाव्यनाटका
दीनांत्यागःकैमुतिकन्यायसिद्धः।सर्वकर्माणीतिसर्वशब्देनलौ
किकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानिसंगृह्यंते।पुत्रादित्या
गेनैहिकभोगःपरिहृतः।सर्वकर्मत्यागेनचामुष्मिकभोगाशाचित्त
विक्षेपकारिणीपरिहृता।अयमितिछांदसविभक्तिव्यत्ययेनेदंब्र
ह्मांडमितियोजनीयं।ब्रह्मांडत्यागेनामतत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासन
स्यत्यागः।ब्रह्मांडंचेतिचकारेणसूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपा
सनस्यतत्त्वज्ञानहेतूनांश्रवणादीनांचसमुच्चयः।स्वपुत्रादिहिर
ण्यगर्भोपासनांतमैहिकामुष्मिकंचसर्वंप्रैषमात्रोच्चारणेनपरित्य

ज्यकौपीनादिकंपरिगृह्णीयात्॥आच्छादनंचेतिचकारेणपादुका
दीनिसमुच्चिनोति॥तथाचस्मृतिः॥कौपीनयुगलंवासःकंथाशीत
निवारणीं॥पादुकेचापिगृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्यसंग्रहमिति॥स्व
शरीरभोगोनामकौपीनेनलज्जाव्यावृत्तिः॥दंडेनगोसर्पाद्युप
द्रवपरिहारःआच्छादनेनशीतादिपरिहारः॥चकारात्पादुकाभ्यांउच्छि
ष्टदेशस्पर्शादिपरिहारंसमुच्चिनोति॥लोकस्योपकारोनामदंडादि
लिंगेनैनंदीयमुत्तमाश्रमंपरिज्ञायतदुचिताभिवंदनभिक्षाप्रदाना
दिप्रवृत्त्यासुकृतसिद्धिः॥चकाराभ्यामाश्रममर्यादायाःशिष्टाचार
प्राप्तायाःपालनंसमुच्चिनोति॥कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यत्व
मभिप्रेत्यमुख्यत्वंप्रतिषेधति॥तच्चनमुख्योस्तीति॥यत्कौपीनादि
परिग्रहणमस्तितद्व्यस्ययोगिनः॥परमहंसस्यमुख्यःकल्पोनभव
ति॥किंत्वनुकल्पएव॥विविदिषासंन्यासिनस्तुदंडग्रहणंमुख्यमि
तिकृत्वादंडवियोगस्यनिषेधःस्मर्यते॥दंडात्मनोस्तुसंयोगःसर्व
दैवविधीयते॥नदंडेनविनागच्छेदिषुक्षेपत्रयंबुधइति॥प्रायश्चि
त्तमपिदंडनाशेप्राणायामशतंस्मर्यते॥दंडत्यागेशतंचरेदिति॥यो
गिनःपरमहंसस्यमुख्यंकल्पंप्रश्नोत्तराभ्यांदर्शयति॥कोयंमुख्यइति
चेदयंमुख्यो नदंडंनशिखांनयज्ञोपवीतंनाच्छादनंचरतिपरमहं
सइति॥नशिखमितिच्छांदसोलिंगव्यत्ययोनुसंधेयः॥यथाविविदि
षुःपरमहंसःशिखायज्ञोपवीताभ्यांरहितोमुख्यस्तथायोगीदंडा
च्छादनाभ्यांरहितःसन्मुख्योभवति॥दंडस्यवैणवत्वादिलक्षणंआ
च्छादनस्यकंथात्वादिलक्षणंचपरीक्षितुंदंडादिकंसंपादयितुंर
क्षितुंचचित्तेव्यापृतेसतिचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोयोगोनसिध्ये
दितितच्चनयुक्तं॥नहिवरविघातायकन्योद्वाहइतिन्यायात्॥
आच्छादनाद्यभावेशीतादिबाधायाःकःप्रतीकारइत्याशंक्याह
॥नशीतंनचोष्णंनदुःखंनसुखंनमानावमानेचषडूर्मिवर्जमिति
निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतंनास्ति॥तत्प्रतीत्यभावात्
॥यथालीलायामासक्तस्यबालस्यआच्छादनादिरहितस्यहेमंत
शिशिरयोःप्रातःकालेशीतंनास्तितथापरमात्मनिआसक्तस्ययो

गिनः शीताभावः॥ घर्म्मकालेऽष्णाभावश्चतथैवावगंतव्यः॥ वर्षा भावसमुच्चयार्थश्चकारः॥ शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्ययोः सुख दुःखयोरभावउपपन्नः॥ निदाघे शीतं सुखजनकं हेमंते दुःखज नकं। उक्तविपर्ययउष्णेद्रष्टव्यः॥ मानः पुरुषांतरेण संपादितः स त्कारः॥ अवमानः तिरस्कारः॥ यदा योगिनः स्वात्मव्यतिरिक्तं पुरुषां तरमेव न प्रतीयते॥ तदा मानावमानौ दूरादपेतौ॥ चकारः शत्रु मित्ररागद्वेषादिद्वंद्वाभावं समुच्चिनोति॥ षड्भर्मयः क्षुत्पिपासे शो कमोहौ जरामरणमेवच॥ तेषांत्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण मनोदेहध र्मत्वादात्मतत्त्वाभिसुखस्य योगिनस्तद्वर्जनेन विरुध्यते॥ ननु अ स्त्वेवं समाध्यवस्थायां शीताद्यभावः॥ व्युत्थानदशायां तु निंदाद्वे षाः संसारिणमिवैनं बाधेतैवेत्याशंक्याह॥ निंदागर्वमत्सरदंभदर्पे च्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हि त्वेति॥ विरोधिभिः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादिता दोषोक्तिर्निन्दा॥ अन्ये भ्योधिकोहं चित्तवृत्तिर्गर्वः॥ विद्याधनादिभिः अन्यस्य शोभ वामी तिबुद्धिर्मत्सरः॥ परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दंभः॥ भर्त्सनादिषु दृढबुद्धिर्दर्पः॥ धनाद्यभिलाषइच्छा॥ शत्रुवधादिषु बुद्धिर्द्वेषः॥ अनुकूलद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखं॥ तद्विपर्ययो दुःखम् योषिताद्यभिलाषः कामः कामितार्थविधानजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः ॥ लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः॥ हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धिर्मोहः॥ चित्तगतसुखाभिव्यंजिका मुखविकाशादिहे तुर्धीवृत्तिर्हर्षः॥ परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया॥ देहेंद्रिया दिसंघाते धात्मभ्रमोहंकारः आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारस मीचीनत्वादिबुद्धयो गृह्यंते॥ चकारोपर्युक्तनिंदादिविपरीतं स्तु त्यादिकं समुच्चिनोति॥ एतान् सर्वान्निंदानुहित्वा पूर्वोक्तवासनाक्ष याभ्यासेन परमे सज्यावतिष्ठेतेति शेषः॥ ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्सा त्त्यागो न संभवतीत्याशंक्याह॥ स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्त द्वपुरपध्वस्तं दृति॥ पूर्वं मत्स्वकीयं वपुः तदिदानीं योगिना स्वा त्मचैतन्यात्पृथग्भूतत्वेन कुणपमिवावलोक्यते॥ यथाश्रद्धा

लुःस्पर्शनभीत्याशवदेहंदूरेस्थितोऽवलोकयति॥तथाऽयंयोगी
तादात्म्यभ्रांत्युदयभीत्यासावधानोदेहंचिदात्मनःसकाशान्निरं
तरंविविनक्ति॥यतःकारणात्तद्गुर्वाचार्योपदेशागमानुभवैरप
ध्वस्तंचिदात्मनःसकाशान्निराकृतंततश्चैतन्यविमुक्तस्यदेह
स्यशववतुल्यतयाहस्यमानत्वात्तस्यपिचैतन्येदेहेनिंदादिसं
गोघटनइत्यभिप्रायः॥ननुउत्पन्नोदिग्भ्रमःसूर्योदयदर्शनेन
विनष्टोपियथाकदाचिदनुवर्त्तते॥तथाचिदात्मनिदेहात्मत्व
संशयाद्युदयवृत्तौनिंदादिक्लेशः पुनःपुनःप्रसज्येतेत्याशंक्याह
॥संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानांयोहेतुस्तेननित्यनिवृत्तइति॥
आत्माकर्तृत्वादिधर्मोपेतस्तद्रहितोवेत्यादिकंसंशयज्ञानं॥दे
हादिरूपएवआत्मेतिविपरीतज्ञानंएतदुभयंभोक्तृविषयं॥मिथ्या
ज्ञानंतुभोग्यविषयमत्रविवक्षितं॥तच्चानेकविधंसंकल्पप्रभवा
न्कामानित्यत्रस्पष्टीकृतं॥तद्धेतुश्चतुर्विधः॥अनित्याशुचिदुः
खानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येतिसूत्रणात्॥अनि
त्येगिरिनदीसमुद्रादौनित्यत्वभ्रां तिरेका॥अशुचौपुत्रभार्यादि
शरीरेशुचित्वभ्रांतिर्द्वितीया॥दुःखेकृषिवाणिज्यादौसुखत्वभ्रां
तिस्तृतीया॥गौणमिथ्यात्मनिपुत्रभार्यादौअन्नमयादिकेअना
त्मनिमुख्यात्मभ्रांतिश्चतुर्थी॥एतेषांसंशयादीनांहेतुरद्वितीय
ब्रह्मतत्त्वावरकमज्ञानंतद्वासनाच॥तच्चाज्ञानंयोगिनःपरमहंस
स्यमहावाक्यार्थबोधेननिवृत्तं॥वासनातुयोगाभ्यासेननिवृत्ता॥ई
उदाहृतायांदिग्भ्रांतावज्ञानेनिवृत्तेपिवासनायाःसद्भावाद्यथापूर्वं
भ्रांतिव्यवहारः॥योगिनस्तुभ्रांतिहेतुद्वयरहितस्यात्॥कुतःसंश
यादीन्यनुवर्तेरन्॥तमेवमनुवृत्त्यभावमभिप्रेत्यतेनहेतुद्वयेनयो
गीनित्यनिवृत्तइत्युक्तम्॥सत्यामपिअज्ञानतद्वासनानिवृत्तेःउत्प
त्तौतस्याःनिवृत्तेर्विनाशाभावान्नित्यत्वंद्रष्टव्यम्॥तन्नित्यत्वेहे
तुमाह॥तन्नित्यबोधइति॥सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाचीतच्छ
ब्दोत्रसर्ववेदांतप्रसिद्धंपरमात्मानमाचष्टे॥तस्मिन्परमात्मनियो
बोधोयस्ययोगिनःसोयंतन्नित्यबोधः॥योगीहितमेवधीरोवि

ह्मापमज्ञां कुर्वीतेति श्रुतिमनुसत्यचित्तविक्षेपानुयोगेन परिहृत्य नैरंतर्येण परमात्मविषयामेव प्रज्ञां करोति॥ अतो बोधस्य नित्यत्वात् बोधविनाश्ययोरज्ञानतद्वासनयोर्निवृत्तिर्निस्येत्यर्थः॥ बुध्यमानस्य परमात्मनस्तात्विकेश्वरवत्तटस्थत्वशंकां वारयति॥ तत्त्वयमेवावस्थितिरिति॥ यद्वेदांतवेद्यं परंब्रह्मास्ति तत्स्वयमेव न तु स्वस्मादन्यदित्येवं निश्चितस्य योगिनोवस्थितिर्भवति॥ तस्य योगिनोब्रह्मानुभवप्रकारं दर्शयति॥ तं शांतमचलमद्वयानंदं विज्ञानघन एवास्मि तदेव मम परमं धामेति॥ तमित्यादिपदत्रये द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या॥ यः परमात्मा शांतः क्रोधादिविक्षेपरहितः॥ अचलः गमनादिक्रियारहितः॥ स्वगतसजातीयविजातीयद्वैतशून्यः सच्चिदानंदैकरसोस्ति स एवाहमस्मि तदेव ब्रह्म तत्त्वं मम योगिनः परमं धाम वास्तवस्वरूपं॥ न त्वेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तं॥ एतस्य मायाकल्पितत्वात्॥ नन्वात्मनः परब्रह्मत्वे आनंदावाप्तिरिदानीं कुतोनस्यत्राह नंदावाप्तिः सदृष्टं तमुक्ताऽभियुक्तैः॥ गवांसर्पिः शरीरस्थं न करोत्यंगपोषणं॥ तदेव कर्मरचितं पुनस्तस्यैव भेषजम्॥ १॥ एवं स सर्वशरीरस्थः सर्पिवत्परमेश्वरः॥ विनाचोपासनां देवो न करोति हितं नरे इति॥ २॥ यदि योगिनः पूर्वाश्रमप्रसिद्धा आचार्यपित्रभ्रात्रादयः कर्मिणः श्रद्धाजडाः शिखायज्ञोपवीतसंध्यावंदनराहित्येन पाषंडत्वमारोप्य व्यामोहयेयुस्तदा व्यामोहनिवृत्तये योगिनो वर्तमानं निश्चयं दर्शयति॥ तदेव शिखा च॥ तदेवोपवीतं च परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभागः सा संध्येति यद्वेदांतवेद्यस्य परब्रह्मणो ज्ञानं तदेव कर्मांगभूतबाह्यशिखायज्ञोपवीतस्थानीयं॥ अन्ये च मंत्रद्रव्यलक्षणे कर्मांगभूते चकारात्समुच्चीयते॥ शिखाद्यंगसाध्यैः कर्मभिरुत्पन्नं यत्स्वर्गादिसुखं तत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेनैव लभ्यते॥ विषयानंदस्य सर्वस्य ब्रह्मानंदलेशत्वात्॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः॥ एतदेवाभिप्रेत्याथर्वणिकाब्रह्मोपनिषद्याम नंतीति॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः॥ यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत्॥ सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं

नामपरंपदम्॥ तत्सूत्रंविदितंयेनसविप्रोवेदपारगः॥ येनसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव॥ तत्सूत्रंधारयेद्योगीयोगवित्तत्त्वदर्शिवान्॥ बहिःसूत्रंसजेद्विद्वान्योगमुत्तममाश्रितः॥ ब्रह्मभावमिदंसूत्रंधारयेद्यःसचेतनः॥ धारणात्तस्यसूत्रस्यनोच्छिष्टोनाशुचिर्भवेत्॥ सूत्रमंतर्गतंयेषांज्ञानयज्ञोपवीतिनां॥ तेवैसूत्रविदोलोके। तेचयज्ञोपवीतिनः॥ ज्ञानशिखिनोज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥ ज्ञानमेवपरंतेषांपवित्रंज्ञानमुच्यते॥ अग्नेरिवशिखानान्यायस्यज्ञानमयीशिखा सशिखीत्युच्यतेविद्वान्नेतरेकेशधारिणः॥ कर्मण्यधिकृतायेतुवैदिकेब्राह्मणादयः॥ तेभिर्धार्यमिदंसूत्रंकर्मांगंतद्धिवैस्मृतं॥ शिखाज्ञानमयीयस्योपवीतंचापितन्मयं॥ ब्राह्मण्यंसकलंतस्यइतिब्रह्मविदोविदुः॥ इदंयज्ञोपवीतंचपरमंयत्परायणं॥ विद्वान्यज्ञोपवीतीस्यात्तज्ज्ञास्तंयज्विनंविदुरिति॥ तस्माद्योगिनःशिखायज्ञोपवीतेविद्येते॥ तस्यैवसंध्यापिविद्यते॥ यःशास्त्रगम्यःपरमात्मापश्चादहंप्रत्ययगम्योजीवात्मातयोरेकत्वज्ञानेनमहावाक्यजन्येनभ्रांतिप्रतीतोभेदोविशेषेणभग्नएवपुनर्भ्रांत्यनुदयोभंगस्यविशेषः॥ येयमेकत्वबुद्धिःसेयमुभयोरात्मनोःसंधौजायमानत्वात्संध्योच्यते॥ अहोरात्रयोःसंधावनुष्ठेयाक्रियायथासंध्यातद्वत्॥ एवंचसतियोगीश्रद्धाजडैर्न्नव्यामोहयितुंशक्यः॥ कोयंमार्गइतिप्रश्नस्यासौस्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्तंकास्थितिरित्येतस्यमहापुरुषइत्यादिनासंक्षिप्योत्तरमुक्तासंशयविपरीतेत्यादिनातदेवप्रपंचेदानीमुपसंहरति॥ सर्वान्कामान्परित्यज्याऽद्वैतेपरमास्थितिरिति॥ क्रोधलोभादीनांकामपूर्वकत्वात्कामपरित्यागेनचित्तदोषाःसर्वेपरित्यज्यंते, तदेवाभिप्रेत्यवाजसनेयिभिराम्नातं॥ अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइति॥ अतोनिष्कामस्ययोगिचित्तस्याद्वैतेनिर्विघ्नास्थितिरुपपद्यते॥ ननुदंडग्रहणविधिवासनोपेताःविविदिषासंन्यासिनोयोगिनंदंडरहितंपरमहंसंनाभ्युपगच्छंतीत्याशंक्याह॥ ज्ञानदंडोधृतोयेनएकदंडीसउच्यते॥ काष्ठदंडोधृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः॥

स्याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यश
मादिगुणवर्जितः॥ भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा॥ इद
मंतरं ज्ञात्वा स परमहंसस्य योयमेकदंडः स द्विविधः ज्ञानदंडः का
ष्ठदंडश्चेति यथा त्रिदंडिनो वाग्दंडमनोदंडकायदंडश्चेति त्रैविध्यं
तद्वत्॥ वाग्दंडादयो मनुना स्मर्यंते॥ वाग्दंडोथ मनोदंडः कर्मदंड
स्तथैव च॥ यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदंडीति चोच्यते॥ त्रिदंड
मेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सि
द्धिं निगच्छतीति॥ तेषां स्वरूपं दक्षः स्मरति॥ वाग्दंडोथ मनोदंडः क
र्मदंडस्तथैव च॥ यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंडीति स उच्यते॥ वाग्दं
डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदंडे त्वनीहतां॥ मानसस्य तु दंडस्य प्राणाया
मो विधीयतेति॥ कर्मदंडोल्पभोजनमिति स्मृत्यंतरपाठः॥ ईदृशं
त्रिदंडित्वं परमहंसस्याप्यस्ति॥ तदेतदभिप्रेत्य पितामहः स्मर
ति॥ यतिः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिचोदितः॥ यमैश्च नियमै
र्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदंडभृदिति॥ एवं सति मौनादीनां वागादिदम
नहेतुत्वाद्यथा दंडत्वं तथैवाज्ञानतत्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्य दंड
त्वं॥ अयं ज्ञानदंडो येन परमहंसेन धृतः स एव मुख्य एकदंडी॥
त्युच्यते॥ मानसस्य ज्ञानदंडस्य कदाचित्चित्तविक्षेपेण विस्मृतिः
प्रसज्येतेति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदंडो ध्रियते॥ तदेत
च्छास्त्रार्थरहस्यमबुध्वा वेषमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य का
ष्ठदंडो येन परमहंसेन धृतः स पुरुषो बहुविधसंतापोपेतत्वा
त् घोरान्महारौरवसंज्ञितान्नरकानाप्नोति॥ तत्र हेतुरुच्यते॥
परमहंसवेषं दृष्ट्वा ज्ञानित्वभ्रांत्या सर्वे जनाः स्वस्वगृहे भोजयंति
तं॥ स्वयं च जिह्वालंपटो वर्ज्यावर्ज्यविवेकमकृत्वा सर्वमन्नम
श्नाति तेन प्रत्यवायं प्राप्नोति अज्ञानी यानि तु नान्न दोषेण म
स्करीति॥ चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यमित्यादिस्मृतिवचनानि ज्ञानिवि
षयाणि अयं च ज्ञानवर्जित इति मुक्तोस्य नरकः अत एव ज्ञानही
नस्य यतेर्भिक्षानियममाह॥ मनुः॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न न
क्षत्रांगविद्यया॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥

॥एककालंचरेद्भैक्ष्यंनप्रसज्जेतविस्तरे॥भैक्ष्येप्रसक्तोहियतिर्वि
षयेष्वपिसज्जति इति॥ज्ञानाभ्यासिनंप्रतितुएवंस्मर्यते॥एक
वारंद्विवारंवाभुंजीतपरहंसकः॥येनकेनप्रकारेणज्ञानाभ्यासो
भवेत्सदेति॥एवंचसतिज्ञानदंडकाष्टदंडयोर्यदंतरंतदुत्तमत्वाध
मत्वरूपंतदिदमवगम्यउत्तमंज्ञानदंडंयोधारयति॥सएवमुख्यः
परमहंसइत्यभ्युपगंतव्यः॥नन्वस्त्वभिज्ञस्यपरमहंसस्यज्ञानदंड
माभूत्काष्टदंडनिर्बंधः इतरानुचर्यास्तुवाकीदृशीत्याशंक्याह॰॥
आशांबरोनमस्कारोनस्वधाकारोननिंदानस्तुतिर्यादृच्छिकोभवे
द्भिक्षुर्नावाहनंनविसर्जनंनमंत्रंनध्यानंनोपासीतंवानलक्ष्यंनपृ
थक्नापृथगहंनत्वंनसर्वंचानिकेतस्थितिरेवसभिक्षुःसौवर्णादी
नांनैवपरिग्रहेत्नलोकंनावलोकंचेति॥आशादिशःताएवांबरंव
स्त्रमाच्छादनंयस्यासावाशांबरः॥मनुस्मृतिवचनं॥जानोरूर्ध्वम
धोनाभेःपरिधायैकमंबरं॥द्वितीयमुत्तरंवासःपरिधायगृहान
टेदिति॥तदिदमयोगिविषयम्‌अतएवपूर्वंतच्चनमुख्योस्तीत्यु
क्तं॥यद्यपिस्कृत्संनरं।योभवेत्पूर्वसन्यासीतुल्योवैधर्मतोयदि॥
तस्मैप्रणामःकर्तव्योनेतरायकदाचनेति॥तस्याप्ययोगिविषयत्वा
त्‌नास्यनमस्कारःकर्तव्योस्ति॥अतएवब्राह्मणलक्षणेनिर्नमस्का
रमस्तुतिमित्युदाहृतं॥गयाप्रयागादिषुब्रह्माजाद्युपात्तस्वधा
निषिध्यतेपूर्वत्रनिंदागर्वैसादिवाक्येनपरकृतयास्वनिंदयाक्षे
पो निवारितःअत्रतुस्वकर्तृकेअन्यविषयेनिंदास्तुतिर्निषिध्यते
॥यादृच्छिकत्वंनिर्बंधराहित्यं॥नकचिदपिव्यवहारेनिर्बंधंकुर्यात्
॥यस्तुदेवपूजायांनिर्बंधःस्मर्यते॥भिक्षाटनंजपःशौचंस्नानंध्या
नंसुरार्च्चनं॥कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदंडवदिति॥तस्या
प्ययोगिविषयत्वमभिप्रेत्यनावाहनमित्याम्नातं॥सकृत्स्मरणंध्या
नं॥नैरंतर्येणानुस्मरणमुपासनमितितयोर्भेदः॥यथायोगिनस्तु
तिनिंदादिलौकिकव्यवहाराभावःयथावादेवपूजादिधर्मशास्त्र
व्यवहाराभावःतथालक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोपि
नास्ति॥यस्तास्विचैतन्यमस्तितदिदंतत्त्वमसीतिवाक्येत्वंपदेनल

स्यंदेहादिविशिष्टंचैतन्यंलक्ष्यंनभवति॥ किंतुवाच्यम्॥ तच्चवाच्यं तत्पदार्थात्पृथक्लक्ष्यत्वपृथक्स्वदेहनिष्ठोवाच्योर्थोहमितिव्य वहारार्थः॥ परदेहनिष्ठःत्वमितिव्यवहारार्हःलक्ष्यंवाच्यमित्युभय विधचैतन्योपेतमन्यज्जडंजगत्सर्वमिति॥ व्यवहारार्हमित्थे तादृशोविकल्पोनकोपियोगिनोस्ति तदीयचित्तस्यब्रह्मणिविश्रां तत्वात्॥ अतएवसभिक्षुरनिकेतस्थितिरेव॥ यदिनियतनिवासा र्थंकंचिन्मठंसंपादयेत्तदानींतस्मिन्ममत्वेसतितदीयहानिवृद्ध्यो श्चित्तंविक्षिप्येत॥ तदेवाभिप्रेत्यगौडपादाचार्या आहुः॥ निस्तु तिर्निर्नमस्कारोनिःस्वधाकारएवच॥ चलाचलनिकेतश्चयतिर्या दृच्छिकोभवेदिति॥ यथामठोनपरिग्रहीतव्यः॥ तथासौवर्णरज तादीनांभिक्षा चमनादिपात्राणामेकमपिनगृह्णीयात्तदाह यमः॥ हिरण्मयानिपात्राणिकृष्णायसमयानिच॥ यतीनांतान्यपा त्राणिवर्जयेत्तानिभिक्षुकइति॥ मनुरपि॥ अतैजसानिपात्राणि तस्यस्युर्निर्व्रणानिच॥ तेषांमृद्भिःस्मृतंशौचंचमसानामिवाध्वरे॥ अलाबुदारुपात्रंवामृन्मयंवैणवंतथा॥ एतानियतिपात्राणिमनुः स्वायंभुवोब्रवीदिति॥ बौधायनोपि॥ स्वयमाहृतपर्णेषुस्वयंशी र्णेषुवापुनः॥ भुंजीतनवटाश्वत्थस्यकरंजानांचपर्णके॥ आपद्यपि नकांस्येषुमलाशीकांस्यभोजनः॥ सौवर्णेरजतेताम्रेमृण्मयेत्रपु सीसयोरिति॥ तथालोकंजनंशिष्यवर्गेनगृह्णीयात्॥ तदाहमनुः ॥ एकएवचरेन्नित्यंसिद्ध्यर्थमसहायकः॥ सिद्धिमेकस्यपश्यन् हितज्जहातिनहीयतइति॥ मेधातिथिरपि॥ आसनंपात्रलोप श्चसंचयःशिष्यसंग्रहः॥ दिवास्वापोवृथालापोयतेर्बंधकराणि षट्॥ एकाहात्परतोग्रामेपंचाहात्परतःपुरे॥ वर्षाभ्योन्यत्रयत्स्था नमासनंतदुदाहृतम्॥ उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः॥ भिक्षोर्भैक्ष्यभुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते॥ गृहीतस्यतुदंडादेर्द्वितीय स्यपरिग्रहः॥ कालांतरोपभोगार्थंसंचयःपरिकीर्तितः॥ शुश्रूषालाभ पूजार्थंयशोर्थंवापरिग्रहः॥ शिष्याणामनुकारुण्यात्सज्ञेयःशिष्यसं ग्रहः॥ विद्यादिनंप्रकाशत्वादविद्यारात्रिरुच्यते॥ विद्याभ्यासेप्रमा

दोषः स दिवास्वाप उच्यते॥ आध्यात्मिकां कथां मुक्त्वा भैक्ष्यचर्यां सुरस्तु...
तिं॥ अनुग्रहं पृच्छयप्रश्नं वृथालापः स उच्यते॥ लोकं शिष्यजनस्तूयं न
गृह्णीयादिति तावदेव न भवति॥ किंतु तस्य लोकस्यावलोकं दर्शनमपि
न कुर्यात्॥ तस्य बंधहेतुत्वात्॥ न चैवमनेनान्यदपि स्मृतिनिषि
द्धं न कुर्या॰ दित्यभिप्रेतं॥ तत्र निषिद्धं मेधातिथिर्दर्शयति॥ स्थाव
रं जंगमं बीजं तैजसं विषमायुधं॥ षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरी
षवत्॥ रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम्॥ विविधानि च शि
ल्पानि वर्जयेत्परदारवत् इति॥ योगिनो लौकिकवैदिकव्यवहार
गतानि बाधकानि यानि संति तेषां वर्जनमभिहितं अथ प्रश्नोत्तराभ्यां
असंतबाधकं प्रदर्श्य तद्वर्जनमाह॥ आबाधकः क इति चेत्॥ आ
बाधको स्त्येव॥ यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेत्॥
यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स पौल्कसो भवेत्॥ यस्माद्भिक्षुर्हि
रण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा भवेत्॥ तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृ
ष्टं न स्पृष्टं च न ग्राह्यं चेति॥ आकारो मिथ्यार्थः॥ आङीषदर्थो भिव्या
प्ताविस्यभिहितत्वात्॥ आबाधकोस्यं न बाधकः तस्य सद्भावं प्रतिज्ञा
य हिरण्यस्य तथाविधबाधकत्वमुच्यते रसेनाभिलाषयुक्तेनादरेण
हिरण्यं यदि दृष्टं स्यात्तदानीं स द्रष्टा भिक्षुर्ब्रह्महा भवेत्॥ हिरण्यास
क्त्या तत्संपादनरक्षणयोः सर्वदा प्रयतमानस्तद्वैयर्थ्यपरिहारा
य प्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादकान् वेदांतान् दूषयित्वा तत्सत्यत्वमव
लंबते॥ ततः शास्त्रसिद्धमद्वितीयं ब्रह्म तेन भिक्षुणा हतमिव भवति
तस्मादसौ ब्रह्महा भवेत्॥ तथा च स्मर्यते॥ ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूया
त् द्वेष्टि ब्रह्मविदं च यः॥ अभूतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्मघातका इति
॥ ब्रह्महा स तु विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥ अभिलाषपूर्वकं हिरण्यं
स्पृष्टं चेत् तदा तत्स्प्रष्टा भिक्षुः पतितत्वात्पौल्कसो म्लेच्छसदृशो भ
वेत्॥ पातित्यं च स्मर्यते॥ पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवे
त्॥ धीपूर्वं रेतउत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव चेति॥ अभिलाषपुरःसरं हि
रण्यं न ग्राह्यं गृहीतं चेत्तदा स भिक्षुर्देहेंद्रियादिसाक्षिणमसंगं चि
दात्मानं हतवान् भवेत्॥ असंगत्वमपोह्य स्वात्मनो हिरण्यादिद्रव्यं

ध्यं३।भोक्तृत्वेनप्रतिपन्नत्वात्॥तस्याश्चान्यथाप्रतिपत्तेःसर्वपापस्तेय
त्वंस्मर्यते॥योन्यथासंतमात्मानंयोन्यथाप्रतिपद्यते॥किंतेननकृ
तंपापंचोरेणात्मापहारिणेति॥किंचात्मघातिनःसुखलेशेनापिर
हितावहुविधदुःखेनावृताःलोकाःश्रूयंते॥असूर्यानामतेलो
काअंधेनतमसावृताः॥तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोज
नाइति॥दृष्टंचेत्यनेनचकारेणश्रुतंचेतिसमुच्चीयते॥स्पृष्टंचेत्यने
नकथितंचेतिसमुच्चयः॥ग्राह्यंचेत्यनेनव्यवहृतंचेतिसमुच्चयः॥
दर्शनस्पर्शनग्रहणवदभिलाषपूर्वकाहिरण्यवृत्तांतश्रवणतद्गुण
कथनतदीयक्रयादिव्यवहाराअपिप्रत्यवायहेतवइत्यर्थः॥य
स्मात्साभिलाषहिरण्यदर्शनादयोदोषकारिणस्तस्माद्भिक्षुणाहि
रण्यदर्शनादयोवर्जनीयाइत्यर्थः॥हिरण्यवर्जनस्यफलमाहस
र्वकामाभोगताःव्यावर्तंतेदुःखेनोद्विग्नःसुखेनिःस्पृहत्यागेरा
गेसर्वत्रशुभाशुभयोरनभिस्नेहोनद्वेष्टि॥नमोदतेचसर्वेषामिन्द्रि
याणांगतिरुपरमतेयआत्मन्येवावस्थीयतइति॥पुत्रभार्यागृह
क्षेत्रादिकामानांसर्वेषांहिरण्यमूलत्वाद्धिरण्येपरित्यक्तेसतितेका
माभोगताःमनस्यवस्थानाद्व्यावर्तंते॥व्यावृत्ताभवंति॥कामनि
वृत्तौसत्यांकर्मप्राप्तयोर्दुःखसुखयोरुद्वेगस्पृहेनभवतःएतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावेप्रपंचितं॥ऐहिकयोःसुखदुःखयोरधिक्षेपक
त्वेसत्यामुष्मिकविषयरागेपित्यागोभवति॥ऐहिकसुखस्पृहा
मुक्तोहितदृष्टांतेनानुमितआमुष्मिकेसुखेरागवान्भवति॥तस्मा
दैहिकेनिस्पृहस्यामुष्मिकेरागाभावोयुज्यते॥एवंसतिसर्वत्र
लोकद्वयेपियौशुभाशुभावनुकूलप्रतिकूलविषयौतयोरनभि
स्नेहःएतच्चद्वेषराहित्यस्याप्युपलक्षणम्॥तादृशोविद्वानशु
भकारिणंकंचिदपिपुरुषंनद्वेष्टि॥शुभकारिणिचमोदंनप्रा
प्नोति॥द्वेषमोदरहितोयःपुमानात्मन्येवसर्वदावतिष्ठते ॥६
तस्यसर्वेषामिन्द्रियाणांगतिःप्रवृत्तिरुपरमते॥इन्द्रियोपरतौ
नकदाचिदपिनिर्विकल्पकसमाधेर्विघ्नोभवति॥तेषांकास्थि
तिरितिप्रश्नस्यसंक्षेपविस्तराभ्यांउत्तरंपूर्वमुक्तम्॥तदेवात्रपु

नरपि हिरण्यनिषेधमसंगेन स्पष्टीकृतं॥ अथ विद्वत्सं[न्यासमु]
पसंहरति॥ यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवतीति॥ यत्तद्ब्रह्म वेदांते पूर्णानंदैकबोधः परमात्मेति निरू
पितं॥ तद्ब्रह्माहमस्मीत्येवं सर्वदानुभवन्नयं योगी परमहंसः
कृतकृत्यो भवतीति॥ तथा च स्मर्यते॥ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृ
तकृत्यस्य योगिनः॥ नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्व
विदिति॥ जीवन्मुक्तिविवेकेन बंधं हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थमखि
लं देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ ॥ ॥ इति श्री[विद्या]रण्य[वि]
रचितो जीवन्मुक्तिविवेकः समाप्तः॥ शुभम्भूया[त्॥] श्रीरस्तु॥
भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे मायामोहौ क्षयमधि
गतौ नष्टसंदेहवृत्तिः॥ शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः॥१॥ तीर्थानि तोय
पूर्णानि देवान्पाषाणमृन्मयान्॥ योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मज्ञानप
रायणाः॥२॥ अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतं॥ प्रतिमा
स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनां॥३॥ सर्वत्रावस्थितं शांतं न प्र
पश्येज्जनार्दनं॥ ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादंधः सूर्यमिवोदितं॥४॥
॥ ॥ वाराणसीप्रसादस्य योगेन प्रयत्नतः॥ काशीसंस्कृत
मुद्रायामङ्कितोयं शिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमे ज्ञानवा
पीके पूर्व फाटकपर श्रीविश्वनाथजीके पास महाराज शि
वलाल दुबेजीके मकानमे काशीसंस्कृतमुद्रायंत्रमे छपी
जिनको लेना होय उनको इस कार्यके संपादक श्रीबाबू
वाराणसीप्रसादजीके पास याकचौरी गलीमे भाई मताप सिं
हजीके दुकानपर मिलैगी॥ ॥सम्वत् १९३७॥ शाके
॥ १८०२ ॥ ॥ शुभंभूयात्॥ ॥ श्रीरस्तु॥

च्यं अभोक्तां

त र्थं

दीं

रेति.